

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

В. О. Васютинський

**ПСИХОЛОГІЧНА ПРАВДА
ПРО ІНДИВІДУАЛІЗМ І КОЛЕКТИВІЗМ**

Монографія

Київ – 2016

УДК 316:159.923
ББК 88.5
В 20

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 14/15 від 17 грудня 2015 року

Рецензенти:

*Я. О. Гошовський, доктор психологічних наук, професор;
Т. М. Яблонська, доктор психологічних наук*

Васютинський В. О. Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм : монографія / В. О. Васютинський ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2016. – 138 с.

ISBN

У монографії висвітлено результати теоретичного та емпіричного дослідження психологічного змісту індивідуалізму і колективізму як явищ, що зумовлюють поведінку та самовизначення особи в соціумі, визначають якісні складові міжособової взаємодії, характеризують орієнтири життєдіяльності груп і спільнот.

Адресується викладачам психології, студентам, науковцям, учителям, практичним психологам, працівникам соціальних служб.

УДК 316:159.923

ISBN

ББК 88.5

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2016
© Васютинський В. О., 2016

ЗМІСТ

Передмова. Десять причин, які спонукали написати цю книжку	5
1. Нецікава проблема: індивідуалізм і колективізм в українській дорадянській соціальній філософії.....	7
2. Суспільно-історичне і соціально-психологічне плетиво індивідуалізму і колективізму.....	13
3. Психологічний зміст індивідуалізму і колективізму: від ідентичності до почуття провини.....	19
4. Дещо про розвиток індивідуалізму і колективізму.....	37
5. Дійові особи індивідуалізму і колективізму: аналіз особистісних типів	44
6. Індивідуалізм і колективізм у стилі діяльності та спілкування	58
7. Соціально-економічний зміст індивідуалізму і колективізму: між матеріальним і духовним.....	69
8. Ідеологічні принади та переключення індивідуалізму і колективізму	76
9. Індивідуалізм і колективізм в уявленнях громадян	86
10. Індивідуалізм і колективізм українців: ми не такі самі, як інші?	98

11. Психологічне підґрунтя продуктивного потенціалу індивідуалізму і колективізму.....	111
12. Самооцінна шкала колективізму (або про анкету, що не зовсім удалася).....	119
Післямова. Ким бути?.....	126
Література	129

ПЕРЕДМОВА

Десять причин, які спонукали написати цю книжку

Перша причина дуже проста: науковець повинен оформляти результати досліджень у вигляді тексту, аби його могли прочитати інші. Залишати свої міркування виключно для себе – це якесь таке особливе інтелектуальне збочення, від якого можна, мабуть, отримувати задоволення, але яке позбавляє сенсу наукову діяльність, надто якщо вона стала справою життя.

Друга причина – більш прагматична і водночас більш честолюбна. Завершено науково-дослідну роботу в науковій установі, і мені як керівникові теми належить засвітитися одноосібною монографією. Звичайно, можна було б обмежитися розділом колективної та її науковою редакцією, але поганий той науковець, якому не хочеться більшого.

Третя причина полягає в тому, що попри публіцистичну популярність теми індивідуалізму/колективізму власне науково-психологічних досліджень у цій царині виявилось надто мало. Прикро за психологію, яка чомусь прогавила таку важливу проблему, тому й спробував бодай частково заповнити прогалину.

Четверта причина – це моя давня нехоть до заідеологізованості більшості соціально-психологічних питань у радянській і пострадянській науці. До них належить і питання про психологічну природу індивідуалізму/колективізму. Шукаючи її, розкриваючи їхній зміст, дуже важко, як виявилось, абстрагуватися від звично-стереотипних інтерпретацій. Зате коли вдавалося намацати або оголити психологічну суть, задоволення компенсувало докладені зусилля.

П'ята причина ще більш особиста. Закортіло розібратися з власними поглядами на явище, якое їх упорядкувати. Не є таємницею, що одним із провідних мотивів вибору психологічної професії буває бажання дати раду своїм особистим проблемам. За багато років психологічної роботи я, наскільки міг, це зробив. Але дещо залишилося,

зокрема зміна моїх ідеологічних орієнтацій. Замолоду, як і більшість ровесників, я тяжів до соціал-демократичних ідей, обстоюючи колективістське співчуття до скривджених і знедолених. (У надто лівих комуністичних ідеях я, слава богу, досить рано розчарувався і не був їхнім адептом). А на старість дедалі більше перетворювався на ліберала, для якого більшою цінністю є самоактуалізація людини, розвиток її особистості. Безпорадність, натомість, у більшості випадків викликає запитання: що ж ти робив усі ці роки, коли такий безпорадний і замість узятися за свої справи очікуєш на чиєсь співчуття й допомогу?

Шосту причину породив сучасний контекст громадсько-політичного життя, його загострення і поляризація настроїв, Майдан і війна на Сході. Поляризація відбулася не лише за політико-ідеологічними ознаками, а й за ставленням до подій та участю в них. Одні кинулися в їхній вир, забувши про особисте життя, наражаючи саме життя на небезпеку і навіть його втрачаючи. Другі по-різному ховаються від світу, не бажаючи знати, що коїться навколо, чим живуть інші люди, за що гинуть.

Сьомою причиною став новітній інформаційний дискурс, строкатий і галасливий, у якому важко знайти критерії хоча б відносної істини. Тому часом складається так, що легше самому виробити ці критерії, ніж розібратися з тим, що доносить звідусіль велелюдний медіахор.

Восьма причина пов'язана з викладацькою роботою. Мій спецкурс із психології влади, який я протягом кільканадцяти років викладаю студентам у кількох вишах, уже, чесно кажучи, набрид, заблаглося чогось новішого. Ось я й задумав, що наступний спецкурс стосуватиметься до психології індивідуалізму і колективізму. Із спецкурсом поки що не склалося, але принаймні буде «під нього» монографія.

Дев'ята причина, найприємніша, це моя дружина, яка підтримувала мене й надихала, критикувала і радила (вона, як і я, психолог), і було б геть не по-чоловічому не дописати цієї книжки.

Десятою причиною є моя скромна надія, що бодай частині тих, хто візьме книжку до рук, вона стане в пригоді, спонукає до психологічних роздумів і вони подумають: добре, що автор її написав.

1. Нецікава проблема: індивідуалізм і колективізм в українській дорадянській соціальній філософії

Для розмови про індивідуалізм і колективізм істотний інтерес становить історичний аспект розвитку уявлень про них як важливі соціально-психологічні характеристики українського суспільства. Початково висвітлення їх відбувалося в контексті соціально-філософських розвідок.

В українській соціальній філософії (та політичній публіцистиці, що тяжіє до неї за тогочасною проблематикою) другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. (періоду капіталістичної і соціалістичної індустріалізації України) склалася досить потужна традиція обґрунтовувати *відмінності українського етносу від російського* шляхом, зокрема, приписування українцям сильніше вираженого індивідуалізму, натомість росіянам – колективізму. Знаходження цих особливостей мало служити справі українського ментального усамостійнення в умовах перебування під тотальним тиском великоросійських впливів.

Одним із перших такі відмінності намагався сформулювати Микола Костомаров у відомій праці «Дві руські народності». Він переконував своїх сучасників у тому, що українці (південнороси) схильні до більшої індивідуальної свободи, ніж росіяни (великороси). В українців переважало народне право обирати собі князів. Вони потребують жити окремим і самобутнім життям. Костомаров наполягав, що кровний зв'язок і спорідненість мало сприяють згоді і взаємній любові. Громада – це добровільний збір людей, кожний із яких є незалежною особою, самобутнім власником, а з громадою його пов'язують стосунки взаємної безпеки й вигоди. Натомість у росіян переважає прагнення зміцнити єдність своєї землі, поширити непопушну законність спільної волі на всі сфери життя. Особисту свободу вони звужують і знищують. Домінує взаємний обов'язок, що ґрунтується на фатальній доконечності. Суспільство віддає владу і

свою долю особі, якій воно зобов'язане коритися [Костомаров, 2012].

На думку Михайла Драгоманова, Костомаров переоцінив український індивідуалізм, через що «відбив увагу від спілкових змагань українців». Водночас Драгоманов застерігав, що «національна ідея сама по собі не є ліком на всі лиха громадськості» і що «урядові утиски на українську національність дражнять українців і примушують їх переоцінювати вартість національності в історії й житті» [Драгоманов, 2006, с. 82–85]. Тому етнічний колективізм українців – це спільна емоційна відповідь на загрози їхньому вільному співжиттю.

Варто додати, що, знецінюючи кровну спорідненість, Костомаров припустився важливої психологічної помилки. На згоду й любов бракує місця радше в ситуації, коли люблять велич «спільної волі»: особа має вибирати між любов'ю до свого ближнього і любов'ю до величних символів. Обидва ці варіанти містять психологічну основу колективізму, але це, очевидно, різні його види.

Романтично-емоційні, сентиментально-захисні психологічні мотиви колективізму виразно простежуються у «філософії серця» Памфіла Юркевича, що їх він поширив і на сферу людських взаємодій. Справедливість і любов Юркевич проголошував найміцнішими умовами встановлення миру між людьми, заснування загальної товарищескості й братерства. Тільки в мирі та живому союзі з іншими людьми особа може стати тим, ким вона має бути згідно з волею Богою. Прагнення миру становить моральну потребу кожної людини. В основі почуття людяності лежить потреба доповнювати себе іншими людьми, а саме: з одного боку, отримувати від них внутрішні спонуки, жити й виховувати свою душу, а з другого – відкривати їм свою душу, думки, бажання, радощі й страждання [Юркевич, 1993].

Дедалі типовішим для українських мислителів того часу стало розуміння колективізму як *патріотичного єднання народних мас навколо української ідеї*. На цій основі будували свої світоглядні системи Пантелеймон Куліш [Куліш, 2012] і В'ячеслав Липинський [Липинський, 2012]. Микола Міхновський наголошував на силі ображеного чуття нації і кривди цілого народу. Боротьбу за усамостійнення України він покладав на загальний громадянський обов'язок українців: «Нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією. Нехай кож-

ний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не згинув через його необачність» [Міхновський, 2002].

Про колективну силу національно свідомої маси, що «з'єднана для своєї «рідної» ідеї», писав Дмитро Донцов. Проте, будучи речником національно-державної ієрархії, він підкреслював, що без належного керівництва така маса «попадає під сугестію фактів, обставин, чужої ініціативи». А керівництво (провід) без маси – «під сугестію вічно змінних настроїв утомленої й байдужої більшості» [Донцов, 2012, с. 266–267]. Донцов називав помилковою думку про те, що «вже сама демократична, «рідна» програма, саме згуртування якнайбільшого числа під один провід ... – забезпечать успішне функціонування демократії ... Треба, щоб за сею програмою і числом була воля ..., що імпонує своїм і чужим відвагою в ставленні і вирішенні питань, та вірою у справу [там само, с. 278]. Отже, радше свідомо й цілеспрямована воля, а не демократія мала привести український народ до всенаціонального щастя.

Навпаки, на схильності українського народу до демократії, зумовленій його історичною долею, наполягав Михайло Грушевський. Цьому, на його думку, сприяють традиційні для українців автономізм і федералізм, радикальний демократизм із сильним соціалістичним забарвленням. Грушевський поєднував національні і соціальні устремління українства, «оскільки трудящі маси є головним національним контингентом, запорукою національного розвитку й сили». А тому «на першому плані ... національної української платформи фігурує захист інтересів трудящих елементів суспільства й забезпечення їхніх інтересів». Відтак «загальний характер ... має постулат якомога ширшої участі народу в управлінні й контролі, ... створення сприятливих умов для суспільної самодіяльності й ініціативи» [Грушевський, 2005, с. 116–119]. Грушевський, таким чином, привертав увагу до двох головних аспектів українського світоглядного колективізму – досягнення національної єдності і встановлення соціальної справедливості.

Іван Франко розглядав культуру і прогрес як продукт асоціації і кооперації індивідів: «тільки здруження людей в громади, племена і держави могло розвинути в них тисячні духові способності, саму основу всякої культури» [Франко, 1986, с. 94–95]. Спільне громадське життя людей зумовило вироблення в них соціальних нахилів. «По-

шанування для життя співгромадян, для їх особистої власності, почуття свого обов'язку, любов для своєї родини, – всі ті привички та чуття, що суть основою суспільного життя ..., виробилися аж з часом, по довгим і важким розвитку, в початках дружного життя людей» [там само, с. 105].

Відносно менше місце в українській науковій традиції посідав аналіз індивідуалізму і колективізму в *економічному житті суспільства*. Із цього погляду явище індивідуалізму та його вплив на суспільне життя виявлялися більш актуальним і значущим чинником, ніж у суто етнічному аспекті.

Свобода індивіда, що настала після феодалізму, «робилася в дуже практичних цілях», – писав Франко, бо розвиток мануфактур вимагав багато відносно вільних робітників, які шукають роботу [там само, с. 126–129]. А за Михайлом Туган-Барановським, індивідуалізм в економіці став джерелом капіталізму, що його створило безліч окремих господарів, які діяли незалежно і кожний із яких мав свої приватні, а не спільні цілі [Туган-Барановський, 1989, с. 45].

Натомість до соціалізму людей вабили соціальне натхнення, надія здійснити величезну громадську справу в інтересах усього людства. Учасник комуністичної громади «мав бути завжди готовим відмовитися від особистої вигоди на користь свого товариша з громади, мав ставитися до останніх із такою самою безкорисливістю й доброзичливістю, із якою пересічна людина може ставитися тільки до членів своєї сім'ї. Він мав бути чужим до заздрості й владолюбства, підпорядковувати свої особисті смаки й уподобання смакам та уподобанням своїх товаришів із громади» [там само, с. 63]. Колективізм Туган-Барановський трактував як державний соціалізм, за якого єдиним паном робітників буде їхня власна колективна воля, а на обличчі в усіх людей нового світу буде «вираз прихильності й дружельності», «радісна готовність допомогти один одному» [Туган-Барановський, 1996, с. 433–434].

Соціалізм, за Франком, має ґрунтуватися «на скомбінованій спілці, на тісній організації праці, на зцентралізованій ... робучій силі і на тісній федерації всіх людей в одну робучу спілку (з відповідним поділом праці) і в одно політичне тіло, основане на повній самоуправі та вольності його поєдинчих членів: племен, народів, громад» [Франко, 1986, с. 113].

Утопічне бачення соціалістичного майбутнього знаходимо в Сергія Подолинського, який намагався ґрунтувати економічний розвиток суспільства на еволюційній теорії Дарвіна. На його думку, людське суспільство з часом припинить внутрішньовидову боротьбу, бо переможе почуття прихильності й солідарності. Завдяки цьому «помалу підвищуватиметься середній рівень розвитку більшості людей; суспільство не заважатиме скорішому розвиткові особливо обдарованих осіб або цілих поколінь». Спільна праця і боротьба «неминуче потягнуть за собою необхідну для задоволення усіх потреб рівномірність у користуванні результатами праці». Зростатиме кількість людей, що розвивається вище за середній рівень, і меншатиме число тих, хто перебуває нижче від середньої норми [Подолинський, 2004, с. 30–36].

Своєрідним утопічно-ідеалістичним узагальненням соціально-філософських поглядів українських дорадянських мислителів на проблему індивідуалізму і колективізму могла стати (проте вчасно не стала) праця Володимира Винниченка «Конкордизм», видана допіру 2011 р. Автор трактує конкордизм як систему лікування та реорганізації фізичних і психічних сил сучасного людського організму (чи то індивідуального, чи то колективного), базовану на їхній рівновазі або погодженні [Винниченко, 2011, с. 86].

Винниченко виділяє чотири аспекти конкордизму – погодження з природою, собою, ближніми і колективом. Вочевидь саме два останні аспекти мають відображати колективістські погляди людини.

В основі погодження з ближніми лежать егоїзм та альтруїзм. Натомість підінстинкт колективізму зумовлює ставлення до колективу і, як підкреслює Винниченко, не є тотожним альтруїзму: можна бути альтруїстом без колективізму або, навпаки, колективістом – без альтруїзму. Колективізм, що первісно постав із соціального підінстинкту, згодом почав становити основу патріотизму, любові до батьківщини або до людства, класового почуття тощо. Зріднення з колективом, уміння бути його органічною клітиною, навіть страждання за колектив дають людині найвищу радість. Водночас такі переживання можуть стати сприятливим ґрунтом для диктатур егоїстів-владолюбців, які підмінують собою батьківщину, націю, людство, клас. А за плеканням інтересів колективу і нав'язуванням відтак оманливого «щастя» криється панування «вождя» [там само, с. 229–243].

Натомість індивідуалізм – це протиставлення індивіда колективі, це його самообман, прихований «захисною мантиєю індивідуалізму», це наслідок розладу інстинкту егоїзму з підінстинктом колективу [там само, с. 240–241].

Узагальнюючи, можна стверджувати, що проблему індивідуалізму і колективізму, а надто її психологічних аспектів в українській соціально-філософській думці другої половини XIX – першої третини XX ст. репрезентовано слабо. Подані в описаних працях міркування мають здебільшого вторинний характер і є або відображенням більш загальних філософських і психологічних положень їхніх авторів, або відтворенням уже відомих на той час закономірностей індивідуальної та колективної життєдіяльності.

До певної міри увагу українських мислителів привертав колективізм як більш чи менш привабливий стан громадського співжиття, плекання якого сприяє поставанню суспільства як цілісної, насамперед етнічно оформленої структури. Натомість індивідуалізм не набував самостійного значення, його радше інтерпретували як логічну та онтологічну опозицію колективізму.

Трактування індивідуалізму і колективізму частіше мало політико-публіцистичний характер і було спрямоване на розв'язання актуальних громадсько-політичних проблем. Їхнє бачення найчастіше полягало, по-перше, у протиставленні індивідуалізму українців колективізму росіян, по-друге, у висвітленні переваг колективної праці в умовах соціалістичного суспільства над працею індивідуальною за капіталізму.

І хоча індивідуалізм українців подавано було як їхню істотну перевагу над росіянами, власне психологічний зміст цієї властивості залишався поза увагою дослідників. Натомість у змісті колективізму найбільше підкреслювано його емоційну складову – як спільний громадський порив до привабливих ідеалів майбутнього щасливого життя.

2. Суспільно-історичне і соціально-психологічне плетиво індивідуалізму і колективізму

Попри чималу увагу дослідників, у т. ч. й соціальних психологів, до проблем просоціальної поведінки (як і її браку) вивчення колективістських та індивідуалістичних постав або уявлень про індивідуалізм і колективізм не посідає помітного місця у власне науково-психологічному просторі. Відтак в умовах виразного загострення вимог до особистісного і соціального самовизначення людини з'ясування психологічного змісту відповідних когнітивних, мотиваційних та конативних компонентів індивідуальної і колективної свідомості набуває особливо вагомого значення.

У сфері практичної соціально-політичної психології найвідомішими з погляду застосування є, мабуть, моделі Г. Гофстеде і Ш. Шварца. У Гофстеде параметри індивідуалізму/колективізму є одними з визначальних для характеристики особи, групи, суспільства – поряд із маскуліністю/фемініністю, ставленням до влади, ставленням до невизначеності [Hofstede, 1980, с. 148–175]. Шварц, у дещо замаскованому вигляді (індивідуалізм – це самостійність, колективізм – конформність), розглядає їх разом із владою, досягненнями, гедонізмом, стимуляцією, універсалізмом, добротою, традицією та безпекою [Методика Ш. Шварца...].

Такий *широкий соціально-особистісний контекст* розуміння індивідуалізму/колективізму спонукає до запитання: індивідуалізм і колективізм – це ідеологічна позиція чи особистісна постава? Саме в одній із цих двох іпостасей їх найчастіше розглядають. З одного боку, індивідуалізм і колективізм розуміють як ідеологічні конструкти, і в такому значенні вони частіше стають об'єктами уваги політологів як морально-етична та соціально-психологічна складова, відповідно, ліберальних і соціалістичних ідеологій. Із другого боку, індивідуалізм і колективізм мають психологічний – особистісний та міжосо-

бово-комунікативний – зміст і тому найбільше цікавлять психологів – персонологів і соціальних.

У реальному індивідуальному, комунікативному, соціальному, політичному просторі ці дві іпостасі погано піддаються чіткому розмежуванню і найчастіше неможливо, а загалом і не потрібно з'ясувати, де відповідні мотиви, наміри, прояви належать до індивідуального, міжособового чи колективного контексту людської життєдіяльності. Частіше є сенс говорити про цілісну ментально-поведінкову комунікативну характеристику, яка поєднує в собі різні рівні й аспекти індивідуалізму/колективізму – від глибинно-диспозиційних до соціально-дискурсивних.

Трактування самої проблеми може бути близьким до способів пояснення відношень між, скажімо, глибинною ідентичністю особи, переживанням, плеканням, актуалізацією нею свого Я і її соціальною ідентичністю, конструюванням належності до соціальної групи, спільноти, людства загалом, причетністю до загальнолюдського буття. Ще одну аналогію можна вбачати в співвідношенні індивідуальних і колективних цінностей, орієнтація на які мотивує й насажує як окрему особу, так і великі соціальні групи, об'єднує одних людей і протиставляє їх іншим.

Із методологічного погляду важливою і майже нерозв'язною залишається проблема, що є спільною для всієї соціальної психології, – сутнісного *взаємозв'язку і взаємовизначання індивідуального і колективного буття*. Поки що більше досліджено і сказано про те, як соціальне, колективне стає індивідуальним, проникає в нього, інтеріоризується, його формує. Менш чіткими та більш умовними є знання про те, як індивідуальне втілюється в колективному, соціальному, як його утворює і формує. Розв'язання цієї проблеми дало б змогу пояснити психологічний зміст взаємозумовлення індивідуалізму і колективізму, зокрема й те, чи є вони протилежними, однозначно взаємозалежними, дихотомічними. (М. Сьрода зазначає, що найбільше прибічників має розуміння індивідуалізму як протилежності колективізму [Środa, 2003, с. 21]).

Як уважає Я. Рейковський, постави як індивідуалістичні, так і інші не є лише справою ідеологічного вибору, а постають як історичний продукт – результат форми організації суспільства. Історично давнішою формою такої організації є Я, що не виокремилася з цілісної групової структури (сім'я, громада). Щодо цієї форми індивідуа-

лізм є вищою формою. Він означає автономію, суб'єктність, протиставлення суспільству. Якщо ж суспільство функціонує на засадах співпраці і спільності, то автономне Я має бути включене в більшу цілісність на засадах координації цілей індивіда і спільноти, турботи про інтереси обох сторін. Отже, індивідуалізм – це одна з можливих форм існування людської особистості. Її психологічну суть становить виокремлення в когнітивній мережі людини «структури Я» як самостійної підсистеми з чіткими межами щодо інших підсистем (не-Я). Вона стає домінантним механізмом саморегуляції. Люди, у яких така форма особистісної організації повністю сформувалася, діють просоціально, бо їм це вигідно [Reykowski, 1986, с. 446–448].

М. Сьрода розглядає історію індивідуалізму як історію емансипації людини, у чому вбачає його найглибший сенс. Ця історія, на її думку, чітко ділиться на два періоди. Перший («внутрішній») – це виокремлення індивіда (початок – у Ренесансі) у внутрішньому світі або у світі культури. Другий («зовнішній») означає кристалізацію аргументів і доказів, що служать артикуляції, виражанню або захистові Я в соціально-політичному просторі (розвиток прерізних індивідуалістичних концепцій) [Środa, 2003, с. 22, 25].

Не наполягаючи на конкретних історичних поділах, погодьмося з тим, що початково людина мала виокремитися з первісного соціуму (стада), подолати первинний синкретичний колективізм, а відтак ставати індивідом, набувати особистісної якості, осягати свою окремішність від інших, потім повертатися до колективізму (і знову до індивідуалізму) на новому рівні самоусвідомлення.

Індивідуалізм і колективізм становлять важливі *виміри людської культури*. Узагальнюючи підходи до їхнього розуміння, Ю. Городніченко і Ж. Ролянд показують, що індивідуалістична культура сприяє відкриттям, інноваціям, усьому тому, що дає індивідові змогу виділитися, в індивідуалістичних культурах особисті здібності набагато частіше трактують як причину успіху. Індивідуалізм породжує попит на захист власності, верховенство закону, обмеження повноважень виконавчої влади. Він пов'язаний із більшою відкритістю щодо імміграції, вищою географічною мобільністю, слабшими сімейними зв'язками і більш ринковими суспільними відносинами. Колективізм, навпаки, підкреслює включення особи до більшої групи. Він заохочує конформізм та утримує людей від незгод і відособлення. У колективістських культурах реакція на невдачу означає до-

кладання більших зусиль на досягнення успіху, бо самі досягнення розглядають більше як результат зусиль, а не здібностей. Колективізм пов'язаний із більш високою координацією виробництва, кращою здатністю спільно долати проблеми, що може вести до підвищення суспільного добробуту та ефективності державної організації. Колективізм означає запит на соціально-політичну стабільність і нехить до інституційних експериментів [Gorodnichenko, 2012].

У науковій літературі склалася потужна традиція вивчення індивідуалізму і колективізму на основі соціокультурних *відмінностей між східними і західними країнами або спільнотами* в їхньому сприйманні й дотриманні відповідних норм. Особливо активно кроскультурні особливості вивчали і вивчають американські психологи, соціологи, антропологи. Важливий аспект відповідних порівнянь становлять співвідношення індивідуалістичних і колективістських характеристик. З-поміж численних досліджень наведемо кілька цікавих прикладів.

Г. Тріандис аналізує взаємозв'язок між культурними синдромами індивідуалізму та колективізму і особистістю. Люди в колективістських культурах порівняно з індивідуалістичними імовірніше визнають себе за представників груп, надають пріоритет цілям інгрупи, в оцінці інших та спілкуванні більше зосереджуються на контексті, ніж на змісті, у детермінації соціальної поведінки більше уваги приділяють зовнішнім процесам, а не внутрішнім, стосунки з членами інгрупи здебільшого визначають як загальногрупові, більше схильні до ситуативних атрибутів і, як правило, скромні [Триандис, 2007, с. 218–223; Triandis, 2001].

У дослідженні кроснаціональних відмінностей, яке провели Д. Ойзерман, Г. Кун і М. Кеммельмаєр, було виявлено відносно сильніший вплив різних постав щодо індивідуалізму/колективізму на добробут і пізнавальну сферу особи та більш поміркований – на самооцінку і стосунки. При цьому відмінності між расовими та етнічними групами не були однозначними: за одними характеристиками американці європейського походження не відрізнялися (не були більш індивідуалістичними) від співвітчизників африканського або латиноамериканського походження, а за другими (не були менш колективістськими) – від азійського [Oyserman, 2002].

Дж. Десай вивчала вплив культурних змінних, зокрема індивідуалізму і колективізму, на міжпоколінні конфлікти в сім'ях імміг-

рантів. Вона показала, що орієнтація на цінності панівної культури спричиняє конфлікти з приводу протилежних цінностей [Desai, 2006]. Тобто в середовищі іммігрантів більше згоди є щодо тих цінностей, які їм належить переймати від суспільства, у якому вони перебувають, натомість дотримання традиційних для їхнього етносу або раси цінностей викликає істотні непорозуміння, насамперед між представниками різних вікових груп. Молодь охочіше приймає індивідуалістичні постанти, що дає їй змогу краще адаптуватися до норм американського суспільства та будувати в ньому своє майбутнє.

У дослідженні Ю. Базу-Жарку зроблено спробу виявити вплив колективізму/індивідуалізму як виміру культури на зміст автобіографічних спогадів у вигляді інфляції уяви (коли фантазування з приводу події, якої не було, може привести до переконання в тому, що вона таки мала місце). Студенти американського і китайського походження оцінювали, чи відбувалися в їхньому дитинстві певні події індивідуалістичного і колективістського змісту. Після цього їх просили уявити, що частина подій – тих, які за їхніми оцінками виявилися малоімовірними, – насправді відбулася. Через тиждень студенти знову оцінювали події дитинства і показали інфляцію уяви: події, що їх вони раніше лише уявляли як реальні, тепер справді здавалися їм такими. Ця зміна істотно залежала від культурної належності учасників. Спогади американських студентів були більш дискретними, зосередженими на конкретних подіях та особистих почуттях та уподобаннях, тоді як китайські студенти вдавалися до більш загальних спогадів про повсякденну діяльність, зосереджували увагу на сім'ї і групах. Особливо прикметною стала інфляція уяви осіб китайського походження щодо індивідуалістичних подій, що автор трактує як вияв їхнього несвідомого намагання адаптуватися до умов індивідуалістичного суспільства [Basu-Zharku, 2011].

У такому контексті можна говорити про значення загального соціально-психологічного дискурсу, у якому перебувають носії індивідуалістичних і колективістських орієнтацій. Позаяк індивідуалістично зорієнтоване суспільство спонукає до відповідного типу поведінки або оцінок минулого, то саме такі особливості легше актуалізуються в діях і вчинках та «зринають» у спогадах. Натомість суб'єктивний простір для колективістських проявів є «тіснішим», тому випробувані охочіше вдаються до своєрідного маскуванню такої поведінки, обмежуючи її найближчим сімейним оточенням або вда-

ючись до неконкретного узагальнення змісту своїх уподобань та витісняючи їх спогадами й оцінками більш індивідуалістичного характеру.

Г. Гуй і Г. Тріяндис опитали психологів та антропологів з усіх частин світу, попросивши їх відповісти на запитання анкети так, як, на їхню думку, відповіли б індивідуалісти або колективісти. Результати показали високий ступінь узгодженості вимірів. Згідно з отриманими даними, колективізм може бути визначено як: заклопотаність особи через дії або рішення інших; готовність ділитися матеріальними благами; готовність ділитися нематеріальними ресурсами; готовність приймати думки й погляди інших; заклопотаність із приводу самопрезентації та можливості втратити обличчя; віра у відповідність власних результатів до результатів інших; почуття причетності і внеску до життя інших. Індивідуалісти відрізняються низьким рівнем перелічених рис [Hui, 1986]. Схоже, що такий результат відображає переконання в дихотомічності психологічного змісту індивідуалізму і колективізму, коли наявність одного має означати брак другого, і навпаки.

Проте таку чітку протилежність часто-густо піддають небезпідставному сумніву. У вже згаданому дослідженні кроснаціональних відмінностей індивідуалізм, з одного боку, проявився у вищій оцінці особистої незалежності, а з другого – у меншому почутті обов'язку щодо інгрупи [Oyserman, 2002], і ці два його виміри виявилися настільки незалежними один від одного, що зумовили різні нелінійні співвідношення між характеристиками представників етнічно-расових груп.

Отже, можемо зробити досить очевидний, щоб не сказати банальний, висновок: індивідуалізм і колективізм мають свої джерела і вияви на різних рівнях людської життєдіяльності. По-перше, це рівень індивідуально-психологічний, або внутрішньоособистісний, на якому особа задовольняє свої потреби, проекуючи їх на соціальне середовище; по-друге, рівень особистісно-комунікативний, міжособовий, де має місце спілкування в безпосередньому оточенні; по-третє, інтерактивно-груповий рівень, який відображає внутрішню та міжгрупові процеси, коли люди утворюють більш-менш стійкі об'єднання та визначаються щодо своєї участі в них; по-четверте, це загальнокультурний і колективно-ментальний рівень – простір існування великих спільнот, суспільств, цивілізацій.

3. Психологічний зміст індивідуалізму і колективізму: від ідентичності до почуття провини

Важливий аспект функціонування індивідуалізму і колективізму становить їхнє формування як суб'єктних та особистісних характеристик. За своїми істотними рисами вони є соціальними властивостями особистості, в основі яких, проте, лежать властивості глибинно-суб'єктні. Найвиразніше такою властивістю є, очевидно, *егоїзм як базальний стан індивіда*, який, перебуваючи в середовищі, повинен насамперед дбати про задоволення своїх потреб, узявши для цього із середовища все що потрібно. Це таке собі природжене базальне «жадання влади» за Ф. Ніцше [Ніцше, 1993], завдяки якому індивід може не загинути, вижити, утвердитися як самостійна особина. Що вищою є така первісна здатність виживати, то більше шансів має індивід існувати ефективно.

Потребу й доцільність визнання егоїстичної природи людини М. Яримович пояснює особливим значенням для індивіда інформації про самого себе як універсальної властивості людського розуму, що стає причиною багатьох тенденційних спотворень інформації (суб'єкт захищається від інформації, яка його знецінює). Отож якщо ми не приймаємо своїх егоїстичних постав, то маємо великі шанси не помітити їх у самих собі – придушуючи неприємну інформацію, удаючись до раціонального самовиправдання. Наш несвідомий егоїзм не піддається самоконтролю; навіть не маючи поганих намірів, людина може завдавати шкоду. Важливо, проте, що егоїзм – явище міжособове; він виникає в стосунках між людьми, його можуть породжувати непорозуміння, бар'єри спілкування тощо [Jarymowicz, 2009].

У визнанні й плеканні власного «базального» егоїзму криються, можливо, основи самоефективності, яка має забезпечувати продуктивність взаємодії індивіда із середовищем. Навпаки, недостатні індивідуальні властивості або надмірний опір середовища роблять

індивіда безпорадним, знижують його самоєфективність, призводять до жалюгідного існування або загибелі.

Значущу винятковість індивідуального існування великою мірою спростовує К. Ясперс. Людина, пише він, почувається впорядкованою, відданою, підлеглою і водночас панівною перед державою, нацією, сім'єю. Вона одночасно стає індивідом і цілим у самосвідомості. У спільноті людина задіює свої формотворчі сили. Існування як суспільне буття є сенсом і щастям, а індивід як такий є нікчемним. Людина перебуває між вихолощеною абстрактністю індивідуального атома та абсолютною зобов'язаністю. Радість від формування світу у власній роботі, особистого усвідомлення в пануванні протистоїть відчуттю панування як члена колективу, радості від формування світу в колективній праці. Перед цими екстремами конкретна жива людина може існувати як окрема лише тоді, коли водночас приймає ціле: вона сама – індивід і водночас частина цілого, від якого не в змозі звільнитися. Індивід без суспільства ніщо, і все-таки індивід – це єдино дійсне. Як без соціальної солідарності не вийде ніякого продовження, так і без індивідуалістично ізольованої сили неможливе новотворення [Ясперс, 2009, с. 370–372].

Т. Титаренко характеризує середовище, де поєднуються психологічний і соціальний простори особи. Соціальний простір – це впорядкованість і взаємодія соціальних зв'язків і процесів, суспільних відносин, їхня насиченість і щільність. У психологічному, або особистісному, просторі людина намагається не бути самотньою, знайти і зберегти однодумців, людей із близькими поглядами, подібними цінностями, орієнтаціями, очікуваннями. Психологічний простір постає всередині соціального, видозмінюючи його характеристики [Титаренко, 2003, с. 64].

Вирішальним у виборі особою індивідуалістичних або колективістських постав і способу життя може бути зміст її *ідентичності*. Найпереконливішим видається позитивний зв'язок між глибинною внутрішньою ідентичністю та індивідуальними преференціями, з одного боку, і більш поверхневою соціальною ідентичністю і колективістськими уподобаннями – із другого.

Намагаючись аналізувати колективну поведінку як поведінку натовпу, С. Райчер доходить слушного висновку, що орієнтація лише на структури, які виростають із взаємодії членів натовпу, не дає змоги пояснити негайно виникаючу однорідність колективності. Не-

одмінним, на його думку, стає врахування вияву соціальної ідентичності [Reicher, 1982].

Зміст соціальної ідентичності, а також внутрішньогрупового фаворитизму та міжгрупової дискримінації, які вона зумовлює, найудаліше розкрито у відповідній теорії Г. Теджфела і Дж. Тернера. Дж. Тернер писав, що внутрішньогрупові стосунки характеризують: сприймана подібність членів, взаємна привабливість або соціальна згуртованість, взаємна оцінка, емоційна емпатія або зараження, альтруїзм і співпраця, однорідність постав і поведінки [Семечкин, 2004, с. 235–240; Tajfel, 1982; Turner, 1982]. Що більше спільного, взаємного, подібного є між членами групи, то міцнішою виявляється їхня колективна ідентичність.

Питання індивідуалізму/колективізму в контексті соціальної ідентичності розкривають і такі положення. Індивідуалістичне Я бере свою ідентичність із внутрішніх властивостей індивіда. Я колективістське, навпаки, бере її з міжособових стосунків [Gorodnichenko, 2012]. Суб'єкт вище цінує ті категорії людей, із якими ідентифікується, ніж ті, із якими не ідентифікується. Особливе ставлення до самого себе охоплює також тих людей, яких суб'єкт визнає за Своїх. Своїм ми надаємо перевагу, а Чужих – знецінюємо [Jagomowicz, 2008, с. 85–86].

Аналізуючи людське буття крізь призму індивідуального виміру суб'єктності, В. Татенко підкреслює, що здатність до цілепокладання себе передбачає потребу співвіднести свої мотиви й цілі з мотивами й цілями інших людей, суспільства, людства, із спільною системою життєдіяльності та можливими напрямками її динаміки, умовами існування, традиціями, нормами [Татенко, 1996, с. 285]. У такому співвіднесенні особа має виробити певну «надрядну» ціннісну позицію щодо власних потреб та уподобань – у зв'язку зі включенням їх у широкий міжособовий контекст життєдіяльності.

Колективістська позиція як основа *просоціальної поведінки* людини водночас є неможливою без її ж *індивідуально-особистісного самоствердження* в соціумі. С. Московічі писав про два чинники, що забезпечують суспільну солідарність. З одного боку, це колективна свідомість, яка складається з почуттів і переконань, що їх поділяє суспільство. Колективна свідомість ламає бар'єри, які розділяють людей, та об'єднує уми й почуття, спонукаючи їх зливатися воедино. Із другого боку, розподіл праці розділяє

людей, диференціюючи властивості та інтереси, і водночас утримує разом, зобов'язуючи кооперуватися, створюючи залежність [Московичи, 1998, с. 121–123]. У таких умовах взаємодійні індивіди «приречені» на те, щоб визначатися в просторі між індивідуалізмом і колективізмом, а значущість відповідних життєвих реалій надає їхньому визначанню ціннісного характеру.

В основу соціальної спільноти І. Сушков кладе переживання індивідами єдиного і тотожного соціально-психологічного відношення, викликаного їхньою взаємодією. Конкретна соціальна група має задовольнити соціальні потреби особи, які в разі мінімально достатнього задоволення потреб організму стають сильнішими джерелами людської активності, ніж природні, біологічні потреби. Тому належність до спільноти індивідів набуває великої особистісної значущості, стає соціальною цінністю. Сприймання себе як члена інгрупи знижує сприймання себе як унікального індивіда, відбувається деперсоналізація сприймання. Це призводить до того, що люди починають сприймати себе та інших як взаємозамінні, ідентичні елементи однієї категорії. Це забезпечує появу згуртованості, етноцентризму, емпатії, взаємовпливу. Така деперсоналізація знаменує перехід до нового, більш адекватного для ситуації рівня взаємодії. Виявом сутнісної властивості особи як доконечної умови існування соціальності стає інгруповий фаворитизм (соціоцентризм). Це та доцентрова сила, що врівноважує відцентрові тенденції індивідуалізму й егоцентризму. Через ідентифікацію особа як набуває властивостей інших, так і бачить в інших дедалі більше рис власного Я. Відтак стає можливим істинний альтруїзм, що ґрунтується на емпатії, а не прагматичному розрахунку. У кінцевому рахунку групова ідентифікація робить основний внесок в ідентифікацію особи як істоти індивідуальної. Соціоцентризм нейтралізовує страх перед деперсоналізацією, приводить до уніфікації індивідуальних оцінок, образів та постав, підвищуючи впевненість у їхній істинності та мотивуючи до поширення їх на весь навколишній світ [Сушков, 2008, с. 227–230, 249–250, 274–281].

Проте ціннісний зміст індивідуалізму/колективізму визнають не всі. Так, зосередившись на експериментальному вивченні людських стосунків, М. Арджайл описав дві сторони мотивації утворення груп – виконання завдань і здобуття задоволення зі стосунків. Чинниками згуртованості групи він називає просторову близькість, поді-

бність походження, цінностей та інтересів, досвід винагороди завдяки перебуванню в групі та виконанню завдань, наявність талановитого лідера, брак ворожих осіб [Argyle, 2001, с. 184–185]. Таке розуміння мотивації має радше функціональний зміст: цінності та інтереси членів групи не мають першорядного значення, їх прирівняно до походження, а задоволення зведено до факту належності до групи та її ефективності. Власне стосунки і ставлення, взаємні оцінки та залежності, зміст яких може мати колективістський або індивідуалістичний характер, простежуються невиразно.

Я. Гжелак наполягає на тому, що орієнтації слід трактувати радше як стан, ніж як рису. Соціальні орієнтації впливають на сприймання соціального світу, тоді як самі залежать від зовнішніх чинників, а отже, не є сталими рисами актора. Тобто в одних і тих самих осіб може бути активовано різні соціальні орієнтації, хоч і з різною інтенсивністю та ймовірністю, залежно від їхніх початкових орієнтацій. А коли так, то й замість егоїзму краще говорити про особистий інтерес, до якого належать як власні зиски, так і зиски або втрати інших людей. Люди бувають більш просоціальні або егоїстичні залежно від їхніх преференцій і від ситуацій. Те, ким ми є в певній ситуації, впливає на її суб'єктивну інтерпретацію, очікування щодо інших, поведінку під час взаємодій у малій групі і громадському житті [Grzelak, 2009].

А. Шустер описує суть просоціальної поведінки (у її альтруїстичному варіанті) як передбачення внутрішнього підкріплення, не пов'язаного з очікуванням на підкріплення Я, а спрямованого на інтереси й вигоди іншої особи. Водночас просоціальна поведінка спирається на психологічні механізми двох типів – ендо- та екзоцентричні. Перші означають турботу про свій внутрішній стан, що гармоніє з привласненими просоціальними нормами й цінностями, другі – про благо іншого. Шустер описала виявлені відмінності в соціально-психологічних поставах осіб із домінуванням певного типу механізмів. Ті, кому властиве переважаання ендоцентричних механізмів, мають відносно вищий рівень егоцентризму, для них характерна групова або категоріальна форма соціальної ідентичності, вони схильні до більш поверхової соціальної категоризації, у загрозливих ситуаціях сильніше турбуються про себе і своїх близьких, ніж «далеких» інших. Натомість особи з більш вираженими екзоцентричними механізмами менше схильні до егоцентричних реакцій, їхня соціальна іден-

тичність є більш атрибутивною (зорієнтованою на пошук спільності з іншими людьми взагалі, а не лише зі «своїми»), соціальна категоризація є глибшою й ґрунтовнішою, у ситуаціях загрози вони відчують однаковий неспокій за інших незалежно від ступеня їхньої близькості до себе [Szuster, 2005].

Р. Гоган трактує індивідуалізм як результат взаємодії між індивідом і соціальними інституціями та аналізує різні форми індивідуалізму як теоретичного еґоцентризму: романтичний, еґоїстичний, ідеологічний і відчужувальний. Романтичний індивідуалізм означає, що людина має позитивну моральну природу, але її може псувати погане оточення. В еґоїстичному індивідуалізмі природа людини є еґоцентрична, жорстока, самолюбна, суспільство повинно її контролювати. Ідеологічний індивідуалізм підкреслює, що людина має власну позицію, із якої оцінює суспільні інституції. Відчужувальний індивідуалізм убачає в індивіді ізольоване буття. Гоган також пропонує зважати на сучасну амбівалентність у ставленні до традиційних повноважень [Hogan, 1975].

Аналізуючи зміст філософської критики індивідуалізму, М. Сьрода розглядає індивідуалізм як протест проти страждання, насильства, тиску, виключення, підданства, залежності, конформізму, репресій. Індивідуалізм функціонує в різних площинах, серед яких і філософська – як проникнення до джерел витіснення. Термін «індивідуалізм» окреслює як певний тип постав, спосіб життя, ставлення до цінностей, так і певні теорії. У першому випадку індивідуалізм – це зосередження на собі, на побудові власної ідентичності, на власних цілях і цінностях, не конче еґоїстичних, а часто перфекціоністських або пов'язаних із самореалізацією. У другому – це вид політичної, соціологічної або метафізичної теорії, згідно з якою індивід становить базову категорію буття, незалежну цілісність. Сьрода описує три аспекти критики індивідуалізму, зумовлені різними видами страху. По-перше, ідеться про страх перед хаосом, коли індивідуалізм сприймають як загрозу розпаду, кризи, знищення, натомість колективізм має забезпечити порядок, ієрархію і традицію. По-друге, це страх перед масою: звучить дещо парадоксально, але тут ідеться про породження соціальної аномії та масового суспільства як реакції на вади крайнього індивідуалізму. По-третє, пишуть про страх перед порожнечою, ціннісним вакуумом, спричинений «утратою горизонтів», фрагментаризацією дійсності, яку люди оцінюють і структуру-

ють на підставі лише індивідуально вироблених критеріїв [Środa, с. 11–19, 149–179]. Пересічній особі важко усвідомлювати справжні причини таких своїх страхів, а тим паче долати їх, спираючись тільки на власні сили. Отож і шукає вона оперття в оточенні, у колективних цілях, цінностях, діях і зусиллях.

Моральній оцінці часто-густо піддають *індивідуалізм сильних і колективізм слабких*, і здебільшого ця оцінка виявляється негативною щодо перших і позитивною щодо других. Сильним, зарадним, ефективним особам, які намагаються реалізувати свій потенціал та більше орієнтуються на власні потреби, ніж на очікування оточення, закидають егоїзм, небажання рахуватися з думкою інших, невміння діяти спільно з колективом.

Справедливість таких оцінок буває важко спостерегти через безумовну наявність у них більш чи менш виражених елементів заздрощів, негативних проєкцій, щонайможливіших комплексів, дискомфорту через несприятливе для себе порівняння з більш успішними особами. Натомість ці успішні особи, зарадні й ефективні, вочевидь мають право на досягнення, самореалізацію, самоствердження в соціумі. А це в більшості випадків вимагає якраз не злиття з колективом, а власної ініціативи, індивідуальної сміливості, особистих ризиків і взяття відповідальності.

К. Біддл визначає індивідуалізм як ідею про те, що життя особи належить їй самій і що вона має невід'ємне право проживати його так, як вважає за потрібне, діяти на власний розсуд, використовувати продукти своїх зусиль, самостійно вибирати цінності. Особа є суверенною, самою в собі, фундаментальною одиницею моральної турботи. Натомість колективізм – це коли життя особи належить не їй, а групі або суспільству, частиною яких вона є; коли вона є безправною і повинна принести в жертву свої цінності й цілі задля групового «блага». Згідно з колективізмом, група або суспільство є основною одиницею моральної турботи й особа є цінною лише остільки, оскільки служить групі. Біддл досить однозначно надає моральну перевагу цінностям індивідуалізму. Він зазначає, що саме людина, а не спільнота має розум; що мислить особа, а не група; що особа, а не суспільство продукує знання і поділяє їх із тими, хто, своєю чергою, повинен використовувати власний розум, аби зрозуміти її. Колективістське поняття моралі Біддл називає злим і хибним. Благо спільноти не може мати пріоритет над інтересами особи, бо єдиною причи-

ною доконечності таких моральних понять, як «добре» і «належне», є те, що особи існують і потребують принципових орієнтирів для того, щоб підтримувати й продовжувати своє життя. Будь-яка спроба спрямувати мету моралі проти індивіда – фундаментальної одиниці людської реальності, а відтак і моральної турботи – це не просто моральний злочин, це намагання знищити мораль як таку [Biddle, 2012]. Мораль, отже, має сенс лише тоді, коли діє на благо індивіда, а колективізм не завжди служить такому благу.

Позитивні риси колективізму, про які говорять частіше, є доволі очевидними. Це бажання і згода співпрацювати з іншими, готовність надавати допомогу, виявляти морально-психологічну підтримку, здатність співчувати й співпереживати, відмовлятися від власних вигід на користь цілей колективних і суспільних. Проте за позицією колективізму криється й негативний зміст, що його, мабуть, уперше в психології викрив А. Адлер, який показав, що за готовністю слабкої особи діяти спільно з іншими часто-густо лежить прагнення уникнути відповідальності, приховати свою безпорадність. Він підкреслював, що слабкі люди використовують свою слабкість, аби примусити інших підкорятися собі. Позбавлення себе відповідальності дає змогу досягати реальної переваги [Адлер, 1995, с. 37, 44–49, 64].

Свідомість і поведінку осіб із низьким рівнем матеріального добробуту істотно характеризує схильність до компенсаторного колективізму. Відповідні проблеми найповніше досліджено в контексті запропонованої О. Льюїсом категорії «культура бідності» [Lewis, 1959]. Серед рис, якими традиційно наділяють представників економічно проблемних середовищ, називають життєву безпорадність, почуття безсилля, брак контролю над своїм життям, залежність, конформізм, постійне очікування на допомогу, низьку самооцінку, приниженість, пасивність, неорганізованість, брак ресурсів для соціальної мобільності [Хомра, 2005; Domański, 2002; Ratecka, 2006].

Властиві багатьом громадянам пасивно-залежні просоціальні постави відображено, зокрема, у таких поняттях, як “вивчена безпорадність”, “вимагаюча поведінка”, “соціальне утриманство” та ін. [Грабовська, 2005; Кліманська, 2007]. Відповідні позиції часто-густо мають замасковану морально-етичну проблемність, позірно набуваючи вигляду всілякої добродесності та добропорядності.

Т. Петровська узагальнює описані в низці джерел особистісні та соціально-психологічні характеристики осіб, схильних до пасивного приймання статусу і субкультури бідності: це орієнтація на поточні цілі, зовнішній локус-контроль, фаталізм, пасивність, слабке прагнення успіху, низькі самооцінка та рівень домагань, слабке почуття власної гідності, нездатність приймати рішення, уникання відповідальності [Петровська, 2004а].

Однією з базальних особистісних характеристик, яку часто приписують носіям культури бідності і яку за багатьма ознаками можна вважати за їхню основну рису, є описана М. Селігманом вивчена безпорадність [Майерс, 1996, с. 75–77] – готовність особи пасувати перед труднощами, відмовлятися від додання перешкод, ставати об'єктом впливу обставин, а не суб'єктом власних рішень і дій. Така властивість формується ще в дитинстві під впливом гіперопіки з боку дорослих, які «надто дбають» про дитину, позбавляючи її потреби і змоги діяти самостійно.

Зрештою, вивчена безпорадність притаманна не лише представникам бідних середовищ. Вона різною мірою властива кожній особі, адже кожному з нас трапляється чергувати дії, стани, поведінку, коли ми буваємо активними, натхненними, ефективними і коли розгублюємося, не справляємося, зазнаємо невдачі. Тому-то вивчена безпорадність не є якоюсь унікальною рисою, притаманною одним і зовсім відсутньою в інших.

І наявність цієї риси, прихованої серед диспозиційних характеристик особи, і її актуалізація за тих чи тих обставин залежать від досвіду співпраці індивіда з іншими людьми. Тому принципово виявляється схильність особи чи то покладатися насамперед на себе саму, тобто ставати на більш індивідуалістичну позицію щодо оточення, чи то розраховувати на співпрацю з іншими особами, орієнтуватися на спільні з ними цілі та засоби діяльності, а отже, бути адептом колективізму.

У контексті зіставлення характеристик, що, з одного боку, вирізняють особу як схильну бути чи не бути бідною, а з другого – визначають її позицію між полюсами індивідуалізму і колективізму, увиразнюється ефект соціальних лінощів М. Рингельмана [там само, с. 364–369], згідно з яким кожний з учасників колективних дій часом свідомо, а зазвичай несвідомо заощаджує на своїх зусиллях, які він укладає в спільну діяльність. (Мова тут не про хитрунів, які охоче

користуються з нагоди побайдикувати). Інакше кажучи, «тягти лямку» удвох, утрьох тощо не лише веселіше, бо в товаристві, не тільки об'єктивно вигідно, бо кілька осіб можуть потягти більше, ніж одна, а й суб'єктивно легше, бо непомітно для себе самого кожний учасник спільної дії послаблює свої зусилля. Через це, зазначає М. Семечкін, діяльність групи не завжди є продуктивніша, ніж діяльність індивіда або людей, які працюють нарізно. У великій групі зростає ймовірність соціальних лінощів – того, що знизяться індивідуальні зусилля і люди працюватимуть не на повну силу [Семечкин, 2004, с. 200–203].

Такий розподіл зусиль між учасниками, коли зі збільшенням їхньої кількості внесок кожного стає дедалі меншим, містить щонайменше дві суб'єктивно приємні обставини. Перша – це вже описана економія зусиль. А друга – розподіл та розпорошення відповідальності. Одинокий виконавець мимоволі несе повну відповідальність за результат своїх дій. Між двома-трьома виконавцями відповідальність розподіляється нехай і не пропорційно, але для кожного з них стає меншою. Коли ж виконавців багато, індивідуальна відповідальність виявляється практично непомітною, завдяки чому відносно легко досягти певного ступеня психологічного комфорту, позбувшись не завжди приємного тягаря відповідальності.

Відповідно особи безпорадні, які не можуть похвалитися високою чи бодай достатньою самоефективністю, воліють якось замаскувати свою низьку продуктивність, аби не наражатися на несхвальну оцінку з боку оточення, а тому надають перевагу спільним видам діяльності, у яких індивідуальний внесок кожного є непрозорим і прихованим. Такий вибір стає індивідуально-психологічною основою колективізму. А в широкому соціальному контексті добре пояснює той факт, що на колективістські форми співжиття більш охоче орієнтуються представники матеріально незаможних верств населення. Ба більше, уся історія людства пройнята процесами гуртування слабших осіб, які становлять переважну більшість кожного суспільства, задля протидії реальній чи можливій сваволі осіб сильних і схильних до зловживання силою. Останні завжди є меншістю, але, як відомо, можуть приневолювати більшість.

Утім, належить згадати й про інакший варіант поведінки, коли має місце не маскуванню безпорадності, а її демонстрація – наприклад, у формі негативної самопрезентації, яку А. Шмайке називає

стратегічною демонстрацією слабкості: прогнозування слабких досягнень, демонстрування малих здібностей задля формування в оточення низьких очікувань [Szmajke, 2009].

На виправдання колективістськи налаштованих осіб потрібно сказати, що менший внесок у спільну справу не конче є виявом власне лінощів як таких, бо інтенсивність їхніх зусиль, відносно слабших порівняно із зусиллями сильніших учасників, може бути якраз пропорційно більшою щодо їхніх можливостей. Такий факт стає важливим джерелом почуття соціальної скривдженості бідних, незарядних, малоефективних осіб, які, як вони суб'єктивно відчують, тяжко працюють, а плоди їхньої праці виявляються меншими порівняно з досягненнями осіб, які з не завжди очевидних причин мають кращі результати.

Важливий параметр порівняння соціально-психологічного змісту індивідуалізму і колективізму становлять *владно-підвладні* співвідношення в соціумі. Сама проблема влади вочевидь є актуальною в умовах суспільної ієрархії. У застосуванні до індивідуалізму/колективізму має йтися про вертикальний індивідуалізм і вертикальний колективізм [Триандис, 2007, с. 209–218]. Що більше значення мають владно-підвладні відносини, то виразнішою є вертикально-ієрархічна структура соціуму. Навпаки, у структурах горизонтальних владність-підвладність виявляється мінімальною або імпліцитною.

У контексті горизонтального і вертикального індивідуалізму/колективізму можна вести мову й про розподіл влади та відповідальності [там само]. Індивідуалізм передбачає наявність відповідальності в усіх суб'єктів соціальної взаємодії, але вона по-різному розподіляється в просторі соціальної ієрархії: що вищим є ступінь у такій ієрархії, то вищою є й відповідальність. За горизонтального індивідуалізму рівень відповідальності є приблизно однаковим в усіх, проте може бути різним залежно від індивідуальних можливостей, домагань, обсягу отриманих повноважень. У дискурсі колективізму відповідальність здебільшого постає як небажана властивість, від якої відмовляються, і сама привабливість колективізму частогусто базується на браку відповідальності. Коли йдеться про горизонтальний колективізм, то тут можливою стає лише колективна відповідальність за більш чи менш виразного браку відповідальності індивідуальної, тобто відповідальність виявляється розмитою, розпо-

рошеною, реально ніхто ні за що не відповідає. Як показує історія, будь-які спроби створити власне такий колективізм дуже швидко зазнавали фіаско. Тому реальнішим виявляється колективізм вертикальний, коли відповідальністю наділено невелику групу лідерів-зверхників, а широкі кола підлеглих, т. зв. народні маси, залюбки або не дуже відмовлялися від відповідальності на користь вождів.

Якщо виходити з традиційного поділу влади на владу-мету і владу-засіб, то насамперед треба підкреслити, що метою або засобом влада має бути для обох сторін владно-підвладної взаємодії – і тих, хто домінує, і тих, хто підпорядковується. Виразнішими такі співвідношення є в колективістському соціумі, де вони набувають стабільного, усталеного, доцільного, наперед виправданого характеру («влада від Бога»). Цілком очевидно, що виконання відповідних владно-підвладних функцій найбільшою мірою спрямовано на задоволення потреб зверхників, в основі яких, за А. Адлером, лежить комплекс нижчості. Підпорядковані особи також задовольняють свої потреби, насамперед у вигляді звільнення від відповідальності та перебування під опікою сильніших. Водночас вони часто-густо відчують скривдженість, пригніченість, несправедливість, психологічну основу яких становить переживання своєї безсуб'єктності. Психологічно найцікавішою є позиція середніх ланок суспільної ієрархії, які, з одного боку, мають тих, хто над ними домінує, а з другого – тих, хто їм підпорядковується. Саме таким членам суспільства найбільше пасує категорія «авторитарна особистість» Т. Адорно [Адорно, 2001]. Ідеться про особу, яка сприймає владний контекст стосунків як найбільш правильний і природний, коли залежно від позиції особи їй треба коритися або, навпаки, її треба пригноблювати.

Набагато важче в колективістському суспільстві виконувати функції влади як засобу, оскільки такий її характер передбачає взаємно спрямовану активність учасників взаємодії. Якщо суспільні зверхники можуть намагатися виконувати роль не всеможних володарів, а майже рівноправних із підлеглими партнерів, організаторів і координаторів, то колективно зорієнтованій більшості важко перетворитися на сукупність рівноправних взаємодійних суб'єктів, об'єднаних спільною метою, але без керівних і спрямувальних функцій ізгори, що мають вигляд не вказівок, розпоряджень і наказів, а радше порад і пропозицій.

В індивідуалістичному суспільстві влада як засіб може поставати як більш адекватна соціальна функція, коли зверхники – не наперед і назавжди визначені інстанції, а партнери із взаємодії, яких вирізняє більша компетентність, вищий авторитет, особлива замотивованість на виконання певної діяльності. Саме через це їх обирають, призначають, визнають як лідерів із чітко визначеним обсягом повноважень на певний період їхнього виконання. Майже неминуча спокуса для зверхників перетворити наявну в них владу-засіб на владу-мету може мати лише короткочасний успіх у середовищі індивідуалістів, бо індивідуалісти не люблять, коли їх використовують для задоволення власних комплексів, як правило, відчувають такі намагання і легко їм не піддаються.

Інший аспект владності-підвладності в суспільстві можна розглянути в парадигмі М. Вебера, який поділяв суспільну владу на три типи – харизматичну, традиційну, бюрократичну [Вебер, 1998]. Кожний із цих типів може функціонувати в умовах і колективістського, й індивідуалістичного суспільства, але, зрозуміло, матиме різні прояви та інтенсивність.

Влада харизматичної особи є бажаною для колективістського соціуму, де громадяни звичайно з ентузіазмом вітають своїх лідерів (згадаймо хоча б образи радянсько-російських вождів Леніна, Сталіна, Хрущова, Брежнєва, Єльцина, кожен із яких, безумовно, мав свої харизматичні риси). Проблемою цих лідерів є, по-перше, те, що їхній прихід до найвищої влади не завжди був результатом їхніх власних намагань і досягнень, а по-друге, те, що після їхнього фізичного або символічного відходу їхня харизма та діяльність зазнавали істотного або й тотального знецінення. Психологічно складнішою і ціннішою є харизма лідерів, які стали ними в середовищі індивідуалістичному. У таких умовах набагато важче створити ілюзію харизми, нав'язати громаді образ, що надто сильно відрізняється від його прототипу. Зате така «справжня» харизма є набагато стійкішою та ефективнішою.

Традиційну владу легше встановити і здійснювати в стабільному суспільстві, яке не потребує істотних трансформацій. У такому разі громадяни відносно спокійно сприймають зміну влади через її спадкування нащадками царів і королів або згідно з рішенням якогось там чергового пленуму ЦК КПРС. Зміна влади за традиціями вочевидь не викликає надмірних запитань у колективістському су-

спільстві, натомість в індивідуалістичному може мати місце підвищена увага до дотримання процедури зміни влади.

Бюрократична влада, яка, за Вебером, є істотно або цілковито анонімною, може більшою мірою задовольняти потреби індивідуалістичного суспільства, принаймні доти, доки її діяльність має достатній рівень ефективності. У суспільстві колективістському брак помітної влади породжує відчуття покинутості, недоглянутості, а відтак зростання рівня тривоги, невпевненості, невизначеності. Тому на зміну такій владі має прийти хоча б трохи харизматичний лідер.

У просторі описаних нами соціально-психологічних іпостасей політичної влади, зорієнтованих на дискурси первинного або вторинного узалежнення і впорядкування [Васютинський, 2005, с. 420–421], узалежнювальна влада є потрібнішою й природнішою для колективістського соціуму, його члени виразніше потребують виконання владою, з одного боку, патерналістсько-демагогічних функцій опіки, захисту, заспокоєння, задоволення базових потреб, а з другого – функцій маніпулятивно-параноїальних – формулювання привабливої мети, визначення напрямів суспільного розвитку, плекання почуття власної значущості. Індивідуалістичне середовище більшою мірою цінує здатність влади впорядковувати спільне життя громадян, узгоджувати їхні індивідуальні позиції, забезпечувати оптимальні умови для їхньої співпраці і конкуренції.

Якщо ще більше узагальнити ці відношення, то можна сказати, що в колективістському суспільстві влада знаходить засоби свого утвердження в минулому або майбутньому, а в індивідуалістичному – у теперішньому. Тому перша є більш умовною, відносною, загадковою, але закоріненою в підсвідомості підданих, а друга мусить бути реальною, ефективною, регуляторною і впливати на свідомість громадян. Звідси випливає загострення власне маніпулятивного аспекту здійснення влади в індивідуалістичному або колективістському суспільстві. Кожна влада виконує відповідну функцію, намагаючись створити більш чи менш потужну візію суспільного життя, у якій відводить собі вагому або й визначальну роль.

У просторі ілюзорних цінностей колективізму це робити легше, суспільство якраз і налаштоване на сприймання потужної авторитетної влади, навіть якщо вона такою лише здається. Зміна однієї влади іншою, не менш потужною й авторитетною, відбувається, як правило, досить безболісно для абсолютної більшості підданих.

(Свідченням цього є послідовна зміна авторитарних радянських режимів. Справді трагічною для мільйонів радянських людей була смерть Сталіна, проте питання його заміни наступником радянський народ не вирішував і ніяк не втручався в цей процес). За такого типу владу її рішення майже без винятку сприймають як єдино слушні, навіть коли наступне суперечить попередньому. Влада маніпулює суспільною свідомістю, підганяючи громадські погляди й настрої під вигідний собі формат. Зрозуміло, що таке становище не може бути вічним, але, як показує історія, може бути досить тривалим, урешті-решт неминуче призводячи до суспільної кризи.

Маніпулювати індивідуалістичним соціумом важче. Якщо й можливо, то лише в невеликому обсязі, хоча б через те, що надто різноспрямованими є інтереси й цінності громадян-індивідуалістів, а відтак пропонувати чи нав'язувати їм щось таке, що викликало б загальне прийняття або захват, виявляється майже неможливим. Індивідуалістичне суспільство складається з маси відносно автономних суб'єктів-маніпуляторів – на відміну від колективістського, яке фактично становить цілісний простір маніпуляції самим собою, внутрішнім генератором якої є політична влада.

Важливою морально-психологічною проблемою колективістських суспільств є недостатнє *почуття гідності* в їхніх представників. Такий стан речей має досить очевидне пояснення: якщо членів суспільства насамперед об'єднують спільні цілі й цінності, то, поперше, на цьому тлі особисті цілі й цінності мають набагато менше значення, а по-друге, колективні цілі й цінності, аби охопити всіх членів суспільства, повинні мати настільки високий рівень абстракції, що порівняно з ними якісь там індивідуальні прагнення мають нікчемний і незугарний вигляд. Відтак усе те, чого хоче індивід, варте уваги лише тією мірою, якою воно підтримує й доповнює загальний колективний дискурс. Самій же особі не слід розраховувати на особливу до неї повагу. А коли такої поваги немає з боку оточення, то людина, формуючись і перебуваючи у відповідному середовищі, не бачить підстав для самоповаги та особистої гідності, а тому ці риси якщо й формуються, то неповноцінно.

Численні приклади з життя радянських людей підтверджували цю їхню особливість: їм не просто бракувало почуття власної гідності, вони навіть не розуміли, що це таке і навіщо воно їм потрібне. Тому такими типовими були нехоть й агресія на адресу політичних

дисидентів та інших осіб з «антирадянським душком». Громадяни щиро дивувалися: чого вони хочуть, чого їм не вистачає?

На жаль, така особливість свідомості як важливий прояв загальної психологічної травми, що її зазнало суспільство, дотепер зберігається в українців – найбільше, зрозуміло, серед представників старшого покоління. Яскравий приклад – продаж голосів виборцями за сумнозвісний кілограм гречки. Інша річ, що складний, проблемний розвиток українського суспільства безумовно сприяє поступовому доланню такої негативної риси, символом чого були славнозвісні «майдани», і недаремно другий Майдан дістав назву «Революція гідності». Ішлося, звичайно, не тільки про гідність, але українці інтуїтивно відчули, що саме вона становить центральний психологічний пункт їхньої боротьби.

За цим параметром, як і за цілою низкою інших, наше суспільство явно випередило російське та білоруське, у яких більшість громадян продовжує звично доручати свою долю одній політичній силі, одному лідерові. Натомість розчарування українців послідовно в кількох президентах та їхніх угрупованнях істотно зруйнувало тягу до колективістської однастайності і підштовхнуло суспільство до дедалі більшого прийняття політико-ідеологічного плюралізму. Це породжує свої великі проблеми, але принаймні є джерелом і наслідком прогресивного суспільного розвитку.

Ще один важливий психологічний аспект порівняння індивідуалізму і колективізму – *почуття провини*. Опитування жителів Одеси про події 2 травня 2014 року (опис вибірки та процедури див. в розд. 7) показало, що атрибуція провини є одним із найважливіших психологічних параметрів самовизначення громадян у контексті трагічних політичних подій. Основними лініями покладання провини є Я – не-Я, Я – Інші, Ми – Вони, Свої – Чужі. Можна говорити про два основні способи наділяння провиною: ствердний, коли звинувачують себе, нас або їх, і заперечний, коли провину приписують комусь, кому-небудь, тобто «не собі», «не нам», і навіть «не їм».

Індивідуалізм, на перший погляд, полягає в запереченні власної провини. Для індивідуаліста важливо мати високу самооцінку, не затьмарену підставами почуватися винним. Водночас індивідуалізм більш високого порядку, який передбачає здатність брати на себе відповідальність за перебіг подій та свою участь у них, може якраз означати, що особа визнає свою провину за невдалі або недобрі вчи-

нки. Це ніби два полюси індивідуалізму: більш продуктивний і водночас моральний, який означає свідому відповідальність за себе і визнання своєї провини, і другий – більш захисний, у якому увиразнюється егоїстичний аспект індивідуалізму, – заперечення своєї провини та відмова від відповідальності за неї.

Подібно індивідуалізм може проявлятися в покладанні провини на Ми або не-Ми. Якщо з погляду індивіда винними є Ми, то це допомагає йому якоюсь мірою послабити власну відповідальність, розмити її, перенести на ширше соціальне оточення. Нібито некомфортне звинувачення своєї групи водночас містить певний комфорт у маскуванні своєї персональної провини. Звинувачення на адресу не-Ми дає індивідуалістові змогу ще більше впевнитися у власній перевазі й цінності через належність до кращої групи, ніж та, на яку можна покласти провину. Ще сильніший фасилітаційний зміст має покладання провини на групу Вони. У такому разі індивідуаліст має пишатися і з себе самого як невинуватого, і з групи, до якої він належить, як також вільної від вини.

Що ж до більш абстрактних звинувачень, коли винні не Вони як конкретна група або коли винен хтось, якийсь невідомий, незрозумілий суб'єкт, то тут власне індивідуалістичні аспекти особистості простежуються слабко й невиразно. Можна, мабуть, говорити про задоволення від виконання функції такого собі арбітра, який вирішує, хто винен і не винен, або насолоду від власної шляхетності, що проявляється в здатності не звинувачувати конкретних осіб.

Аналогічні характеристики можна сформулювати й щодо колективізму. Яскравим виявом відповідних постав є самозвинувачення. Покладання провини на себе означає готовність віддавати себе як жертву на вівтар психологічного комфорту інших. Ситуація, коли винен не Я, із погляду колективізму передбачає винесення провини поза межі групи: винен не Я як представник позитивної групи, і винуватця треба шукати поза нею.

Колективістське покладання провини на Ми означає приписування своїй групі позитивної здатності брати відповідальність за те, що відбувається, аж до негативних наслідків у вигляді переживання провини. Натомість зняття провини зі своєї групи, коли винні не Ми, знаменує захисну поведінку і щодо колективу, і щодо самого себе. Із такою поведінкою може бути пов'язане звинувачення на адресу іншої групи – Вони, тоді колективізм набуває форми групоцентризму.

Якщо ж винними є й не Вони, а якісь інші незрозумілі, невідомі сили, то колективізм поширюється поза межі власної групи, стає більш загальним та абстрактним.

Схожі тенденції було зафіксовано під час опитування 2015 р. мешканців Донбасу з приводу покладання провини за події, що там відбуваються. Виявлено чотири психологічні моделі цього процесу.

У межах «політичної» моделі таке покладання відбувається відповідно до політико-ідеологічних уподобань громадян. Респонденти охочіше звинувачують своїх політичних опонентів: для проукраїнських осіб це представники й керівники російсько-сепаратистських сил, а для мешканців Донбасу з антиукраїнськими поставами об'єктом звинувачень виявляється українська влада. Тут найвиразніше діють чинники колективістського ототожнення себе з прихильниками певної політичної ідеології та протиставлення ідеологічним опонентам.

У «маскувально-проективній» моделі має місце прихований вияв неприхильності до українських цінностей – через уникання прямих звинувачень на адресу сепаратистів і намагання приписати українській владі якщо не злий умисел, то принаймні безпорадність. Колективна регіональна ідентичність поєднується з особистою обачністю й стриманістю – не лише через острах перед покаранням, а й через небажання виявитися неадекватним у своїх оцінках в умовах істотної ціннісної невизначеності.

В основі «ізоляційно-негативістської» моделі лежить виразний спосіб відвертання провини від самих себе, що полягає в психологічному відособленні, з одного боку, від решти громадян України, які підтримують ідеали Майдану, а з другого – від колишньої державної та місцевої влади, у якій домінували «свої» представники регіону. Тут, очевидно, ідеться про колективістськи-конформне намагання об'єднатися з «кращими своїми», на відміну від усіх тих, хто себе так чи так скомпрометував.

«Конспірологічна» модель теж відображає прагнення перекласти провину із себе – на якісь нечітко визначені або й зовсім анонімні сили, що їхні зловмисні підступи й призвели до суспільної трагедії. У такому разі з'являється особливо великий простір для різноманітних тлумачень ціннісних орієнтацій та поведінки, що дає особі індивідуалістичні підстави завжди почуватися правою та впевненою щодо слушності своїх оцінок і дій.

4. Дещо про розвиток індивідуалізму і колективізму

На всіх етапах особистісного онтогенезу можемо простежити ознаки формування індивідуалістичних та колективістських характеристик особи. Їхній зміст істотно збігається зі змістом соціалізації, становить її атрибутивну характеристику. Яскраві аналоги поставання комплексних ментально-комунікативних властивостей особи в процесі *особистісного розвитку* дитини можна знайти, наприклад, у дослідженнях онтогенетичної соціалізації індивіда та його адаптації до соціального світу [Розум, 2006] або формування особистісного досвіду свободи-несвободи в перспективі вікового розвитку [Чернобровкіна, 2012, с. 194–237].

Закономірності поставання рис індивідуалізму і колективізму не аналогічні одні одним. Є думка, що, згідно з індивідуалістичною самооцінкою, фундаментальні властивості особи мало змінюються протягом її життя, натомість із погляду колективістського Я особа є набагато більш піддатливою і може мінятися завдяки своїм зусиллям [Gorodnichenko, 2012].

Принагідно звернімо увагу на термінологічну проблему. Соціалізація означає процес прилучення індивіда до соціуму, у якому поєднуються дві сторони. З одного боку, це індивідуалізація, коли індивід під впливом соціалізаційних чинників долає свою первинну біологічну замкнутість і перетворюється на індивіда соціального, соціопсихічного, і що більше він соціалізується, то більше й індивідуалізується водночас. Натомість, із другого боку, немає докладного терміна, який позначав би входження особи в колектив, набуття нею колективістських рис і постав (не варто, мабуть, згадувати сумнозвісну радянську колективізацію). Таку функцію, власне, виконує сам термін «соціалізація», який відтак виявляється ширшим за своїм значенням, бо охоплює обидва основні напрями формування людської особи – і себе як індивіда, свою індивідуальність, і себе як члена колективу, свою соціальність, колективність, комунікативність.

Соціальний розвиток дитини може розпочатися і відбуватися виключно за умови впливу соціальних чинників, головним із яких є активна присутність іншої людини – матері, її тіла, голосу, дій, спрямованих на задоволення потреб дитини. Під час взаємодії дорослої особи з дитиною всі її дії, наповнені соціальним змістом і значеннями, мимоволі, непомітно, але ґрунтовно й визначально справляють формувальний вплив, виривають дитину з первинної психофізичної цілісності, затягують у простір соціальних значень.

М. Яримович звертає увагу на залежність наставлень дитини на інших та зближення з ними на ранніх етапах розвитку від фізичних дистанцій. Первинними є зв'язки дитини з іншими, які є поруч – на відстані зору і руки. Саме в стосунках з іншими, які становлять безпосереднє оточення, утворюється психологічна залежність – базова форма зв'язку. Первинні механізми зближення з іншими мають автоматичний характер. Базові потяги, що виникають із таких потреб, як потреба безпеки, отримання опіки, чуйності або прийняття, підштовхують до інших людей [Jagutowicz, 2008, с. 83–84].

Позаяк для дитини, яка формується, середовище – це насамперед соціальне оточення, у якому вона набуває досвіду самозбереження, виживання, задоволення потреб, то завдяки цьому формується здатність бути конформістом, ставати типовим представником соціуму, носієм його норм і цінностей, бути таким як усі. Відносно швидке й легке задоволення потреб, що його забезпечує конформізм, сприяє формуванню альтруїзму як психологічно комфортного служіння іншим людям, а водночас тотальної відмови не тільки від егоїзму, а навіть від власної індивідуальності, від претензій на вияв своєї суб'єктності. Навпаки, незадоволення потреб у конформізмі, особливо коли внутрішня потреба самовираження є надто сильною, штовхає особу в бік нонконформізму, який, залежно від індивідуальних енергетичних характеристик особи та прийняття чи неприйняття нею соціальних норм і цінностей, може реалізовуватися чи то в яскравому індивідуальному життєтворенні, чи то в соціопатичному протиставленні суспільству. Тому альтруїзм і нонконформізм можна вважати за своєрідні вершинні показники особистісного розвитку в контексті індивідуалізму/колективізму.

Джерела ціннісних відмінностей між індивідуалізмом і колективізмом можна шукати в характері гіпер- або гіпосоціалізації, як їх описує Д. Леонт'єв. Якщо дитина в процесі розвитку зазнає сильно-

го тиску на свої потреби і межа між зовнішнім і внутрішнім виявляється надто слабкою, то вона падає під напором соціальних цінностей, які вриваються в структуру мотивації і стають особистими цінностями без помітних трансформацій. Індивід тим самим зливається з групою, проте втрачає свою особисту ідентичність (автентичність), конформно розчиняючись у соціальному цілому. Коли ця межа, навпаки, занадто міцна і тиск викликає опір-відповідь із боку індивіда, індивід не пропускає до своєї особистості зовнішніх регуляторів; у результаті цінності не займають у структурі мотивації відповідного до них місця [Леонтьев Д., 1999, с. 232].

Відповідні процеси докладно описано представниками вікової психології, що позбавляє нас потреби зупинитися на деталях психічного розвитку немовляти та загалом психічного розвитку дитини і дорослої особи на всіх наступних життєвих етапах. Початковий же етап має за своє завдання закласти основи соціальності дитини, уможливити її залучення до соціального середовища, «переформатувати» її з біологічного індивіда на соціальну істоту.

Можна вважати, що такий процес соціалізації є виразнішим у перші три роки життя, коли дитина набуває власне соціального досвіду сприймання світу, мислення про нього, поведінки в ньому, взаємодії з ним. Поява свідомості та самосвідомості в трирічному світі знаменує початок переважання індивідуального змісту розвитку над колективно-міжособовим, дитина занурюється у світ власних переживань, страхів, комплексів (чи не найбільше пов'язаних із сприйманням та визначенням своєї статевої належності – через обмеження, що їх накидає соціум).

Гра як провідна діяльність спочатку спрямована на умовно-символічне відображення дійсності, тренування здатності уявляти її не «справжньою», а такою, якою вона постає перед дитиною. Так проходить молодше дошкільне дитинство, а з переходом до старшого гра дедалі більше стає засобом уключення в колектив, сферою набуття досвіду більш-менш рівноправної взаємодії з ровесниками – соціально і психологічно рівними собі особами. Через розподіл ролей у грі, вироблення й дотримання правил дитина навчається діяти в колективі, взаємодіяти з іншими його членами, сприймати й розуміти їхні мотиви та наміри.

У ранньому та дошкільному дитинстві закладаються основи вивченої безпорадності, що, як правило, є наслідком гіперопіки з бо-

ку дорослих, які всіляко знецінюють та унеможливають власні зусилля дитини, спрямовані на задоволення її ж потреб. Ця гіперопіка може бути або прихильною до дитини, коли дорослі все виконують самі, задовольняють потреби дитини, залучаючи її лише як споживача, або неприхильною, коли за власні самостійні намагання дитини її карають, беруть на глум, залякують тощо.

У молодшому шкільному віці найвиразніше актуалізується розвиток пізнавальної сфери дитини, насамперед її логічного мислення. У такому стані належність до колективу відходить на другий план, колектив стає потрібним радше як середовище, яке спонукає або гальмує індивідуальний розвиток, править за критерій його успішності, пропонує індивідові відповідні норми поведінки.

Підлітковий вік – це період, коли прагнення єднатися з колективом (групою) стає найбільш інтенсивним. Добре знане в психології й педагогіці намагання підлітків, особливо хлопців, об'єднуватися в групи зі своїми ровесниками, символізує актуалізацію і задоволення потреби більшості людських індивідів належати до групи «своїх», особливо в його конформістському варіанті. Колективістське спрямування розвитку підлітка парадоксально, але водночас цілком природно поєднується з індивідуалістичною емансипацією від впливу дорослих, особистісним самоствердженням, набуттям досвіду самостійного приймання рішень, їхніх позитивних і негативних наслідків.

Таке самоствердження лягає в основу наступного в ранній юності як початковому етапі молодості самовизначення у двох основних сферах життєдіяльності – статево-сімейній та освітньо-професійній. Для статево-сімейного самовизначення потрібен досвід спілкування з особами обох статей різного, але насамперед відповідного віку. Колектив як референтна група тут не відіграє визначальної ролі, хіба що виконує функцію соціального контролю, схвалюючи або засуджуючи вибір та орієнтацію особи. Більш відчутним є вплив колективу на самовизначення у сфері освіти та професії: індивідуальні уподобання тут великою мірою визначають пріоритети, що їх нав'язує референтне оточення, а також реальні можливості, які оточення пропонує й забезпечує.

Двоїстість і рівноважність мотивів, ставлень, поведінки юнацтва, його коливання між індивідуалізмом і колективізмом поступово трансформуються у відносно стійку структуру відповідних постав дорослих осіб. Найімовірніше протягом усього зрілого віку ці поста-

ви принципово не міняються, співвідношення їх залишається відносно сталим. Доросла особа функціонує як більш або менш визначена, сформована, стабільна система, що здатна виявляти ті чи ті здатності у відповідь на впливи середовища, а в разі потреби ставати відносно самостійним суб'єктом намірів і дій. Зміна позицій у діапазоні між індивідуалізмом і колективізмом є можливою, але навряд чи буває кардинальною. Для чітко визначених осіб така зміна взагалі є складною й неприйнятною, а для схильних до постійних метань і переходів зміна позиції тим паче не є принциповою, а радше звичною, зрозумілою, виправданою.

Загалом можна сказати, що в дорослому віці колективістська або індивідуалістична спрямованість особистісних постав досягає найбільшого значення в житті людини. Саме про дорослі постави йдеться в абсолютній більшості теоретичних та емпіричних досліджень індивідуалізму і колективізму.

На схилку літ обидві тенденції далі співіснують у поставах і поведінці людини. Колективізм виявляється в намаганні зберігати свою цінність в очах оточення – чи то вузького сімейного, чи то широкого соціального, бути йому потрібним. Цьому сприяє дедалі сильніша потреба бути об'єктом догляду й опіки з боку інших людей. Проте з наростанням старечої немочі особа дедалі більше зосереджується на переживанні суто індивідуальних проблем, відходить від колективного співжиття, виконує функції самообслуговування, дбає про здоров'я та, урешті-решт, припиняє індивідуальне біологічне існування, але залишається як складник колективного соціального дискурсу в переживаннях, оцінках, спогадах інших людей.

Процеси переходу від колективізму до індивідуалізму особливо яскраво проявляються в *міжпоколінних відмінностях*, що відображають більш загальну зміну суб'єктивно-психологічного змісту ціннісних орієнтацій. Так, за даними С. Марєєвої, сучасна російська молодь порівняно із старшим поколінням меншою мірою віддає перевагу соціальній рівності перед індивідуальною свободою, частіше вибирає позицію нонконформізму (виділятися серед інших), ніж конформізму (жити як усі), позитивніше ставиться до поняття «індивідуалізм», більше цінує лібералізм і західну демократію, ніж почуття спільності і жорстко керовану державу, краще ставиться до приватної власності і конкуренції, менше очікує на забезпечення від держави [Марєєва, 2013]. Відповідно особи старшого віку як про-

дукт патерналістського способу життя виразніше воліють колективізм, до якого раніше звикли і в контексті якого вочевидь почувуються більш захищеними й повноцінними

Якщо явище вивченої безпорадності розглянути в ширшому контексті психологічних чинників виникнення й поширення бідності, то є підстави гадати, що її утворення виявляється важливим механізмом, який лежить в основі міжпоколінної трансляції культури бідності. Носії бідності, як правило, погано розуміють психологічні закономірності формування дитячої особистості, тобто виховання їхніх власних дітей, і не надають цьому процесові належного значення. Безпорадні в житті дорослі не виконують щодо дітей головної функції – утворення зони найближчого розвитку, через що не формуються адекватні мотиваційні та інструментально-знаряддеві структури. Інакше кажучи, у безпорадних батьків виростають безпорадні діти.

Зрозуміло, що реальні життєві сценарії частини сімей із середовища культури бідності показують якраз інші варіанти, коли безпорадність батьків дає поштовх до формування в дитини прагнень, намірів, умінь, спрямованих на набуття здатності давати собі раду в складних життєвих обставинах. Проте такі варіанти є радше винятками, натомість домінує якщо не тотальне, то переважне переймання культури бідності наступним поколінням від попереднього.

Так само як формування безпорадності зумовлює стиль і зміст взаємодії дитини з дорослими особами, які її виховують, уже в дорослому віці сформована особа обирає для себе певний стиль життя: «дозволяє» собі бути більш або менш безпорадною залежно від обставин, які спонукають її до активності, а надто коли в цих обставинах беруть участь інші люди, від яких також залежить результат діяльності.

Розвиток пострадянського суспільства містить багато ознак трансформації у сфері індивідуалістичних і колективістських характеристик свідомості й поведінки. Для представників старшого покоління найбільш характерним є колективізм у традиційному радянському варіанті, де на свідомо демонстрованому рівні акцент роблять на альтруїстичних поставах, а в основі домінують конформізм і беззахисність. Зміна соціальних умов призвела до істотного руйнування психологічних засад такого колективізму, спричинивши стани розгубленості й дезадаптації, актуалізувавши безпорадність. Захисні намагання носіїв колективізму проявляються, зокрема, у розпачли-

вих спробах зберегти та передати молоді колективізм як моральну цінність. Ці намагання, проте, виявляються здебільшого малоефективними – можливо, через те, що такий колективізм не має під собою достатніх продуктивних основ.

Найефективнішим у нашому суспільстві є середнє покоління, яке великою мірою посунулося в бік індивідуалізму, перейнявши спочатку не моральні його засади, а ознаки продуктивності. Середнє покоління перейшло до індивідуалізму як більш адекватного сучасним умовам стану. У його життєдіяльності спостерігається різною мірою поєднання індивідуалізму і колективізму. Центральною характеристикою цього процесу видається саме продуктивність, яку можуть, залежно від конкретних умов, забезпечувати й індивідуалізм, і колективізм (більше про це – у розд. 11).

Найбільш суперечливою є позиція молоді. Для неї на свідомому рівні індивідуалізм часто-густо постає як ознака нового, сучасного способу життя, відмова від колишніх «неправильних» цінностей, можливість самоствердитися, заявити про себе, виділитися як індивідуальність. Водночас молодь і далі зберігає колективізм як високоморальну рису, невід’ємно властиву молодому поколінню в різних історичних умовах. Такий колективізм означає насамперед альтруїзм, жертовність, романтичність постав, готовність і бажання служити людям. Водночас на збереження та плекання колективістських постав молоді істотний вплив справляє старше покоління дідусів і бабусь, які часто-густо й виховують молодь, а також учителі, які за самим своїм призначенням покликані формувати неогоїстів. Тому сучасну молодь істотно характеризує готовність бути відповідальними за спільні цінності, країну, усе, що відбувається в суспільстві, але ця готовність має доволі абстрактний вигляд і мало втілюється в конкретні дії, поведінку, можливості. Натомість молодим людям вельми бракує готовності брати реальну відповідальність за себе, за своє життя, оскільки вони мають ще недостатній життєвий досвід та потребують опіки – через те, що зовсім недавно вийшли з дитинства, де були об’єктами такої опіки, тому залишаються психологічно і матеріально залежними від старшого покоління. Колективізм молоді є великою мірою декларативним, а індивідуалізм іще не став достатньо продуктивним.

5. Дійові особи індивідуалізму і колективізму: аналіз особистісних типів

Хоча в сучасній психології переважає критичне ставлення до ролі диспозиційних властивостей особистості, саму наявність яких часто ставлять під сумнів, та з практичного погляду буває корисним інтерпретувати людську поведінку відповідно до властивих особі рис, особливо коли їх поєднано в більш-менш сталі комплекси, що дає підстави говорити про психологічні типи особистості. Якщо визнати, бодай відносно, ґрунтовність і стабільність таких типів, то на їхній основі можна не лише пояснювати, а й великою мірою прогнозувати поведінку людини. Це, безумовно, стосується й до прояву в поведінці індивідуалістичних або колективістських постав.

Не маючи потреби докладно аналізувати численні особистісні типології, описів яких у психологічній літературі є цілком достатньо, зосередимося лише на двох. Перша – це типи, що їх можна визначити на основі «великої п'ятірки» – широко знаного узагальненого переліку найбільш універсальних рис людської особистості [Cattell, 1996]. (Не наполягатимемо на тому, що саме цей перелік є найбільш досконалим, бо залежно від вихідних методологічних позицій або практичних потреб дійовими можуть бути й інші моделі, а проте важко знайти типологію, зміст якої принципово виходив би за межі «великої п'ятірки»). Належить зазначити, що «велика п'ятірка» не є власне типологією, але кожна з тих п'ятьох рис, які в ній названо, фактично становить основу для виділення відповідного типу в тому разі, коли її інтенсивність явно перевищує рівень прояву решти чотирьох властивостей.

Для аналізу того, наскільки і як психологічний зміст кожної риси пов'язано з індивідуалізмом/колективізмом, ми обрали таку схему: розглядаємо позитивний полюс властивості, тобто високий рівень її прояву та зв'язки з колективізмом – наскільки ця властивість психологічно з ним пов'язана, підсилює його і сама ним підси-

люється, і, навпаки, наскільки вона, можливо, послаблює прояви колективізму або його прояви послаблюють її. Далі – аналогічний аналіз щодо індивідуалізму. Після цього ми переходили до розгляду негативного полюса властивості, коли ступінь її вираженості є низьким або коли йдеться про протилежну рису.

Досі склалася певна традиція в порядку переліку рис «великої п'ятірки», проте ми змінили його відповідно до значущості індивідуалізму/колективізму в змісті цих рис. Відтак перелік набув такого вигляду: згідливість – незгідливість, екстраверсія – інтроверсія, сумлінність – несумлінність, нейротизм – емоційна стабільність, відкритість – закритість на досвід.

Згідливість (цю рису частіше перекладають як доброзичливість, дружелюбність) дуже добре співвідноситься із загальним змістом колективізму. Вона означає готовність і здатність особи заходити в продуктивний контакт з іншими, домовлятися з ними, знаходити спільні пункти бачення, взаємно узгоджувати позиції. Із погляду реалізації колективістських принципів згідливість – це, мабуть, найбільш бажана риса. У психологічному статусі особи та практичній діяльності вона здебільшого набуває вигляду конформізму, який, як ми вже здогадуємося, є однією з визначальних характеристик колективізму. Проте надмірно виражена згідливість може руйнувати колективістський дискурс спілкування, позаяк занадто згідлива особа нездатна робити свій конкретний, особистісно зумовлений внесок у зміст спілкування, а це може викликати незадоволення, роздратування, неприйняття з боку інших учасників взаємодії.

Важче простежується співвідносність згідливості з індивідуалізмом, адже вона передбачає більші чи менші поступки на шкоду власним інтересам особи. Натомість у контекст індивідуалізму можна вписати надмірну згідливість, яка, як правило, буває звично захисною і не зовсім щирою, радше маскувальною. Особа приховує свої справжні наміри й бажання, не наважується їх виявляти, воліє відбутися легкою й швидкою згодою з пропозиціями оточення, у глибині душі, проте, залишаючись при своїй думці і з власними затаєними бажаннями.

Незгідливість постає як риса, притаманна радше індивідуалістам. Вона допомагає їм бути самостійними в намірах і діях, виявляти і втілювати власну позицію. Водночас незгідливість може бути шкідливою для реалізації індивідуалістичних постав, наприклад, у тому

разі, коли вона є надмірною або невідповідною до змісту ситуації. Неадекватне наполягання на своєму баченні чи бажанні може шкодити досягання цілей і розв'язанню завдань, особливо тоді, коли цей процес залежить від участі інших осіб.

Незгідливість може бути корисною для колективізму, якщо має місце, наприклад, принципова незгода з некомпетентною думкою більшості, а наполягання на думці компетентній та її реалізація дає підтвердження її слушності та корисності для колективу. Зрозуміло, натомість, що в переважній більшості випадків низький рівень незгідливості гармонізує з утвердженням колективістського стилю діяльності та спілкування. Власне брак незгідливості є практично тотожним високому рівневі згідливості, про колективістську корисність якого йшлося вище. Аналогічно, мабуть, можна сказати й про шкідливість для колективізму низького рівня незгідливості: шкода може бути така сама, як і тоді, коли є високий рівень згідливості.

Наступна риса з «великої п'ятірки», про яку доречно вести мову в контексті індивідуалізму/колективізму, це екстраверсія та її протилежність інтроверсія. На перший погляд *екстраверсія* як відкритість на оточення, схильність і здатність спілкуватися спонукає особу бути колективістською. Натомість інтроверсія – психологічна замкнутість, зануреність у свій внутрішній світ – має сприяти тому, щоб особа була індивідуалістом. Цей нібито очевидний зв'язок є проте менш однозначним, ніж у випадку згідливості/незгідливості. Справді, екстравертам легше бути колективістами, інтровертам важче, але є чимало особливостей, які цю залежність деформують.

Назагал екстравертові легше долучитися до колективних справ, зрозуміти цілі спільної діяльності та включитися в її перебіг. Стиль діяльності екстраверта часто-густо й сприймають як стиль колективіста. Проте можна знайти чимало підстав і для негативної оцінки внеску екстравертів у колективістський дискурс. Найперше тоді, коли екстраверт спрямовує свої комунікативні вміння на задоволення власних егоїстичних інтересів. Така поведінка може відкрито руйнувати єдність групи як колективу однодумців, а може, що психологічно складніше, спотворювати колективістський зміст стосунків унаслідок створення колективних ілюзій, утвердження сумнівних ідей, плекання прихованих владних або якихсь інших амбіцій самого екстраверта.

Екстравертивна позиція цілком може підтримувати й індивідуалізм особи. Відчуваючи й розуміючи оточення, його потреби й настрої, екстраверт може успішно використовувати взаємодію з ним, спрямовуючи її в бажаному для себе напрямі. У такому разі оточення виявляється засобом задоволення індивідуальних потреб особи – не через узгодження їх із потребами інших членів групи, а якраз навпаки, через використання інших у власних інтересах.

Чи може екстраверсія заважати індивідуалізму? Здається, і так, і ні. Відповідні тенденції можна описати на прикладі такого соціального явища. Досить поширеною є думка, що росіяни та американці належать до екстравертивних націй (див., напр., [Донченко, 1994, с. 64–66, 95]), але ж у російському суспільстві домінує колективізм, а в американському – індивідуалізм.

Переважання екстравертів у певному середовищі, з одного боку, може спричиняти утвердження колективістських норм на основі постійних виявів та взаємодій екстравертивних властивостей його членів. Із другого боку, інтенсивна взаємодія багатьох екстравертів спонукає їх постійно вдаватися до взаємного визнання й урахування потреб та інтересів, а це веде до утвердження індивідуалістичного стилю взаємодії.

Інтроверсія видається рисою, більш характерною для індивідуалістів. Справді, емоційно відгородженій від інших особі природніше зосереджуватися на власних проблемах, менше цікавлячись проблемами оточення. У цьому полягає найбільш очевидний прямий зв'язок між інтроверсією та індивідуалізмом. Інтроверт думає і дбає про себе, не звертаючи уваги на інших, яких слабо представлено в його психологічному полі.

Заперечення індивідуалізму, відмова від нього набувають вагомих підстав у тих інтровертів, у системі цінностей яких на одному з чільних місць перебуває дотримання морально-етичних норм (що, до речі, перегукується із змістом наступної риси – сумлінності). Такий інтроверт не може дозволити собі бути індивідуалістом у його найбільш поширеному розумінні як егоїста. Навпаки, уникання індивідуалістичних проявів стає для нього джерелом додаткової самоповаги та орієнтиром самовдосконалення.

На приблизно таких самих принципах може ґрунтуватися позитивний взаємозв'язок інтроверсії і колективізму. Усвідомлюючи та визнаючи цінність останнього, інтроверт може дещо примусово для

себе включатися в контекст спільної з іншими діяльності, намагаючись бути, наскільки це можливо, корисним для неї, або організувати свою індивідуальну діяльність таким чином, щоб її було спрямовано на благо інших людей та загальну користь.

У повсякденному житті помітно ймовірнішим буває від'ємний зв'язок між інтроверсією і колективізмом. Як зазначалося вище, інтровертам природніше бути індивідуалістами, відтак можна стверджувати, що колективістами їм, навпаки, природніше не бути.

Наступна риса, про яку вестимемо мову, це *сумлінність*. Сумлінність, як видається, добре корелює й з індивідуалізмом, і з колективізмом, але в обох випадках ідеться про дещо різне спрямування пов'язаних із нею почуттів та оцінок.

У колективізмі дужче виразняється соціально-міжособовий зміст сумлінності. Особа, яка орієнтується на колективістські цінності, намагається бути чесною й порядною щодо осіб, із якими її об'єднують спільні інтереси. Саме в такому разі вона відчувається комфортніше, бо її сумлінне ставлення до спільних справ добре узгоджується з тяжінням до референтного оточення, допомагає здобувати його прихильність. Напевно, можливими є випадки, коли сумлінність виявляється невинуватою з погляду корисності для референтної групи-колективу. Найімовірніше це може мати місце тоді, коли цілі або дії групи за певних умов починають суперечити поставам особи або коли колектив несправедливо зазіхає на інтереси інших груп чи осіб. У такому разі підвищена сумлінність особи може знижувати її готовність безоглядно діяти в унісон із колективом.

Сумлінність індивідуаліста відіграє позитивну роль, якщо узгоджується з намаганнями бути особою морально самодостатньою, відповідати наперед визначеним критеріям належного особистісного самоствердження. Індивідуалізм у такому варіанті розуміють радше як прагнення і здатність самовдосконалюватися і протистояти негативним впливам оточення. Сумлінність може бути й невідповідною до індивідуалізму рисою, щонайменше за двома параметрами. Перший – коли її наявність не дає розвинути або проявитися гіршим складовим індивідуалізмом, насамперед егоїзмові. Другий аспект – це коли підвищена сумлінність утримує особу від особистісного розвитку через хибне уявлення про те, що надмірна увага до такого розвитку може зашкодити іншим людям або спільній із ними діяльності.

Брак сумлінності, або *несумлінність*, навряд чи має значущий позитивний зміст, а може виявлятися корисною хіба що якимось ситуативно, коли несумлінне виконання діяльності випадково обертається несподіваною вигодою. Несумлінність шкодить творенню колективістських стосунків, позаяк несумлінну особу сприймають, як правило, неприхильно, її недолюблиють, на неї не розраховують, а тому й ставляться без належної пошани. Натомість від'ємний зв'язок несумлінності з колективізмом є набагато очевиднішим і часто буває причиною браку колективістських стосунків між людьми.

Несумлінність як основа індивідуалізму видається більш зрозумілою, хоча тут може йтися лише про його негативні сторони, насамперед егоїзм. Егоїст може дозволити собі бути несумлінним щодо інших осіб остільки, оскільки це не суперечить його моральним постанам. (Психологічно цікавим має бути питання про несумлінність щодо самого себе, але якщо прийняти думку про те, що із самим собою завжди «можна домовитися», то така несумлінність трапляється, очевидно, лише в патологічних випадках, а отже, виходить за межі соціально-психологічного аналізу індивідуалізму/колективізму). Низький рівень несумлінності – це, очевидно, те саме, що й високий рівень сумлінності, який від'ємно співвідноситься з індивідуалізмом особи, що дбає про своє моральне обличчя та особистісний саморозвиток.

Вочевидь немає вагомих підстав говорити про наявність виразних залежностей у зіставленні індивідуалізму/колективізму з четвертою рисою «великої п'ятірки» – нейротизмом та емоційною стабільністю.

Повсякденне життя демонструє силу-силенну поєднань *нейротичних* і колективістських рис. Носії нейротизму часто й охоче вдаються до колективістського стилю спілкування й діяльності, бо це, по-перше, дає їм можливість емоційної розрядки, невротичного відреагування на інших осіб; по-друге, це додає їм упевненості, маскує невротичні вади, посилює переконання у власній самоцінності; по-третє, присутність і підтримка інших осіб нейтралізує негативні наслідки їхнього нейротизму, дає підстави користуватися з плодів спільної праці, тоді як їхні індивідуальні досягнення бувають менш помітними.

За багатьма характеристиками нейротизм суперечить засадам колективізму. Нейротизована поведінка особи аж ніяк не сприяє по-

ліпшенню її стосунків з оточенням: незгоди, роздратування, чвари руйнують позитивний зміст взаємин, проблематизують утворення колективістського дискурсу. Свої внутрішньоособистісні проблеми нейротик легко й охоче переносить у простір стосунків, наповнюючи його нейротичним напруженням та відбиваючи в інших охоту спілкуватися з ним.

З огляду на це можна було б гадати, що нейротичній особі комфортніше бути індивідуалістом, орієнтуватися на власні стани й потреби, відмежовуючись від впливів інших осіб на себе та своїх упливів на них. Нейротикові комфортніше було б залишатися у своєму індивідуальному світі, не зважати на інших, жити відокремленим від них життям. А проте такий загострено індивідуалістичний статус породжує цілу низку психологічних проблем. Нейротик залишається сам на сам з емоційним напруженням, яке поступово загострюється через брак можливостей вихлюпнути його на інших осіб, які погодилися б стати відповідними об'єктами. По-друге, індивідуалістичне відокремлення позбавляє нейротика більш-менш чітких критеріїв слухності власних ставлень і поведінки, що посилює внутрішній неспокій. Нарешті, індивідуалізм нейротика, який навряд чи може бути продуктивним, призводить до невдач, що їх годі компенсувати підтримкою доброзичливого оточення.

Як і в переважній більшості життєвих ситуацій, *емоційно стабільній* особі набагато легше, ніж нейротичній, орієнтуватися в переплетіннях індивідуалізму/колективізму. Емоційно стабільний колективіст є ефективним чинником утвердження колективістських норм і цінностей. Упевнена в собі особа не має значних психологічних проблем у тому, щоб взаємодіяти з іншими членами референтної для неї групи та діяти на користь спільним інтересам. Присутність у групі емоційно стабільної особи допомагає також нейтралізувати негативні впливи нейротичних реакцій тих членів групи, яким вони властиві.

Емоційно стабільна поведінка особи в колективі може мати небажані наслідки в дуже рідкісних випадках, наприклад тоді, коли сама діяльність групи має бути гарячково-збудженою або інтуїтивно-настороженою (спорт, мистецтво та ін.). Такі ситуації, по-перше, трапляються нечасто, а по-друге, у відповідних групах, як правило, вистачає нейротично заклопотаних осіб, аби врівноваженість емо-

ційно стабільних членів колективу не завадила досягти бажаних результатів.

Набагато ціннішою емоційна стабільність видається для індивідуалістичної позиції. Для того щоб самостверджуватися на противагу впливам оточення, усупереч їм «гнути свою лінію», самостверджуватися як самостійний суб'єкт ціннісного вибору, стилю діяльності та спілкування, потрібно мати достатню, а краще високу здатність зберігати емоційну врівноваженість в умовах більш чи менш інтенсивного впливу з боку соціального оточення.

Важче виявити негативне значення емоційної стабільності для індивідуалізму. Воно може полягати, наприклад, у тому, що емоційно стабільна особа має слабшу мотивацію до змін, досягнень, самоствердження, без чого її індивідуальний розвиток може виявитися не досить ефективним. Тобто вона залишатиметься індивідуалістом, але без особливих особистих успіхів.

П'ятою рисою «великої п'ятірки» є відкритість – закритість на досвід, яку здебільшого ототожнюють, відповідно, із високим або низьким інтелектуальним рівнем. Оскільки для вітчизняної психологічної традиції інтелект є більш звичною категорією, ніж відкритість на досвід, то зосередимося на характеристиці зв'язків інтелектуального рівня з індивідуалізмом/колективізмом.

Як і емоційна стабільність, *високий інтелект* є безумовно позитивною властивістю для самовизначення особи в дискурсі індивідуалізму/колективізму. Колективістові інтелект допомагає усвідомлювати і вибирати переваги відповідного стилю діяльності та спілкування. Колективіст-інтелектуал свідомо займає таку позицію, структурує простір взаємодії з референтною групою, адекватно оцінює і визначає цілі спільної діяльності, свою участь у ній, особисту та колективну вигоду. Якщо інтелектуальний рівень особи є помітно вищим порівняно з рівнем інших членів групи, то це сприяє утвердженню її авторитету та підвищує ймовірність набуття статусу лідера. Можна водночас говорити й про можливість негативного впливу високого інтелекту на перебіг процесів у колективі. Найчастіше таке трапляється в ситуації, коли менш інтелектуальні члени групи не розуміють пропозицій і намірів свого інтелектуала або коли його перевага викликає заздрість і бажання знецінити значення його інтелектуальних здатностей.

Високий інтелект – це надзвичайно бажана риса й для індивідуаліста, якщо мати на увазі перспективи його позитивного розвитку й самоствердження. Інтелектуальна особа, зрозуміло, краще орієнтується у своїх потребах, оцінює можливості, визначає цілі й напрями розвитку, узгоджує свої зусилля з потребами й оцінками оточення, аби не наражатися на опір і нехить із його боку. Позаяк індивідуалістів належить розраховувати здебільшого на самого себе, то високий інтелект править за вагому психологічну передумову особистісного самоствердження та самореалізації практично в будь-якій сфері життєдіяльності. Про негативний зв'язок високого інтелекту з індивідуалізмом можна говорити, мабуть, у тому аспекті, що інтелектуальна оцінка себе в соціумі, своїх взаємин з іншими утримує від надмірного захоплення індивідуалістичними приладами, допомагає раціонально оцінити перспективи та визначити межу, якої не варто переступати в індивідуалістичному самоствердженні з огляду на можливі небажані наслідки.

Даючи однозначно позитивну оцінку високому інтелектові, не можемо так само впевнено стверджувати про суто негативну роль низького інтелектуального рівня. *Низький інтелект* багатьох осіб може сприяти їхньому гуртуванню в групи, поширенню колективістських устремлінь. Неусвідомлювана або лише почасти усвідомлювана інтелектуальна безпорадність підштовхує людей до об'єднання з більш компетентними особами, які зуміють кращим чином упорядкувати їхнє співжиття. Водночас низький інтелект часто-густо спричиняє непорозуміння в групі через те, що його носії не можуть визначити цілей своєї діяльності, відокремити істотне від другорядного, правильно оцінити ситуацію та адекватно в ній діяти.

Низький інтелект сприяє формуванню примітивного індивідуалізму, коли особа йде за внутрішніми імпульсами, догоджає своїм безпосереднім потребам, діє лише реактивно і погано прогнозує наслідки дій. Такий індивідуалізм навряд чи може бути ефективним, але особа з низьким інтелектом, яка прийняла його як притаманний їй стиль життєдіяльності, здебільшого вже не в змозі від нього відійти. Низький інтелект може бути й від'ємно пов'язаним з індивідуалізмом, особливо тоді, коли його неефективність виявляється надто очевидною. Особа постійно зазнає невдач, а відтак мусить шукати опертя і компенсації в спілкуванні з іншими людьми.

Друга особистісна типологія, яку проаналізуємо, є більш практичною і досить добре відомою у вітчизняній клініко-психологічній практиці. Це типологія *підлітково-юнацьких акцентуацій характеру*, запропонована А. Личком. Він розробляв її з урахуванням попередніх психологічних і психіатричних типологій, виводив психологічні особливості з більш ранніх, ніж підлітковий вік, періодів та екстраполював їх на пізніші етапи дорослого життя [Личко, 1983].

Одним із серйозних аргументів критики цієї типології було те, що Личко фактично ґрунтував акцентуації характеру підлітків на зіставленні «нормальної» і психопатичної поведінки, ігноруючи неврози. У нього неврози – це фактично варіанти відхильної поведінки, які вписуються в зміст окреслених ним типів. Поминаючи питання про слухність чи неслухність такої критики, зазначимо, що в нашому контексті воно не є аж таким принциповим. Важливіше-бо, як відповідні поведінкові тенденції співвідносяться з індивідуалізмом/колективізмом, ніж що було причиною їхнього формування в процесі особистісного розвитку. (Утім, до питання про невротичне чи психопатичне походження індивідуалістичних і колективістських нахилів повернемося пізніше).

Личко описує 12 особистісних типів. Про 11 він говорить як про такі, що мають місце в підлітково-юнацькому віці, а дванадцятий властивий дорослим особам. Риси кожного типу можуть загостритися настільки, що призводять до особистої або соціальної патології. Проте ми обговорюємо ті варіанти, які не виходять за межі соціальної норми, але є достатньо вираженими, аби специфічно модулювати діяльність і спілкування особи.

Гіпертимний тип за більшістю ознак має сприяти колективістській поведінці. Гіпертимна особа є активною, діяльною, енергійною і цю свою активність виявляє насамперед у міжособовій сфері, спільній з іншими діяльності. Гіпертим любить бути серед людей, занурюватися в спільні справи, організувати й очолювати їх. За цими характеристиками він є типовим екстравертом. Індивідуалістична складова його поведінки набуває втілення у владних амбіціях, неухважності до індивідуальних потреб оточення, ігноруванні моральних зобов'язань.

Циклоїдному типові притаманна відносно чітка циклічність у зміні емоційних станів та коливанні ділової активності. У період підвищеного емоційного фону така особа поводить себе як гіпертим з усі-

ма притаманними йому особливостями. Коли ж на зміну цьому станові приходять субдепресія, то важко говорити про відчутні колективістські тенденції в поведінці. Тут домінує тужливе занурення в себе, брак інтересу до подій і людей навколо. Утім, і про індивідуалізм тут радше не йдеться, бо бракує мотивації та енергії на розв'язання власних проблем, та ще й шляхом використання інших осіб.

Колективістській поведінці *лабільного* типу сприяють його емоційна чутливість та залежність від оточення, добродушність і чуйність. Людям такого типу досить легко справляти приємне враження, створювати навколо себе комфортне середовище, якщо цьому сприяють й інші люди. Ускладнює їхню здатність бути колективістом підвищена орієнтація на свій емоційний стан через його надмірну мінливість. Зрозуміло, що для самої особи зміна її настрою є обґрунтованою підставою для зміни поведінки. Проблема становить те, наскільки оточення, із яким вона спілкується, готове толерувати й підтримувати таку мінливість. Невміння ж або небажання самої особи регулювати свої емоційні стани, аби не змушувати оточення до підігрування цим змінам, може бути свідченням посилення індивідуалістичного характеру її поведінки.

Ще більш залежним від оточення, а радше від ситуації є *астено-невротичний* тип – власне, найбільш виразне втілення образу невротика і нейротизму в моделі Личка. Така особа зручна тим, що не прагне конкуренції, уникає протиставлення оточенню, але й не буває особливо корисною йому, її внесок до спільних справ, як правило, є невеликим через психологічну слабкість. У спілкуванні переважають негативні емоційні реакції, і навіть на прихильне ставлення такі особи реагують не вельми привітно, бо на позитивні емоції їм також бракує сил. Їхню активність дуже обмежують власні невротичні стани й реакції, через що їм важко ставати чи то вираженими індивідуалістами, чи то явними колективістами.

Ще один тип, у статусі якого домінують емоційні сприймання та оцінки, – *сенситивний*. Емоційна вразливість, чуйність і доброта сенситивних осіб спонукають їх надавати перевагу вузькому колу спілкування, але зате добре знайомому і надійному. Вони є типовими інтровертами. Притаманну їм потребу соціального визнання задовольняють серед сім'ї та близьких друзів. Острах перед ширшим спілкуванням надає поведінці індивідуалістичного забарвлення,

оскільки сенситиви уникають спілкуватися з малознайомими людьми і здебільшого не хочуть перейматися їхніми проблемами, бо це емоційно обтяжує.

На перший погляд, колективістські мотиви визначають поведінку *психастеничного* типу. Його характеризує почуття відповідальності, ретельність і сумлінність у виконанні доручених справ, дисциплінованість. Проте ці риси є радше пасивними, бо в основі їх лежать постійні сумніви й вагання, самоаналіз і рефлексія. Справжньої особистої відповідальності вони якраз побоюються, бо, вагаючись, не вміють і не можуть приймати рішення, а прийнявши його, тут же починають у ньому сумніватися. Тому-то їхня нібито прихильність до колективізму насправді маскує індивідуалістичні намагання не брати на себе відповідальності, а відтак і не підживлювати власних вагань і сумнівів, аби не порушувати відносного внутрішнього спокою.

Важко знайти підстави для колективізму в статусі й поведінці *шизоїдного* типу. Його носіїв характеризує емоційне та логічне відгородження від навколишнього середовища, замкнутість, невміння й небажання спілкуватися та співпереживати. Для них набагато важливішими є суб'єктивно-фантазійні реалії внутрішнього світу. Водночас таку орієнтацію на внутрішні стани і власну логіку важко назвати й індивідуалізмом, оскільки для шизоїдів нетипово використовувати інших людей у своїх інтересах: якщо вони це й роблять, то радше згідно зі своєю логікою міркувань, ніж зі змістом стосунків.

Навпаки, використовувати оточення у власних інтересах любляють представники *епілептоїдного* типу. Особливо їм залежить на емоційному та практичному підпорядкуванні осіб з оточення. Навпевно, в окремих ситуаціях це може мати й вигляд реалізації колективістських мотивів, але загалом домінує досить примітивне егоїстичне використання інших, на яких епілептоїд спрямовує свою імпульсивну поведінку, вибухові реакції, агресію й драгівливість, дріб'язковість і прискіпливість. У яскраво виражених епілептоїдів може формуватися сильна емоційна прив'язаність до іншої особи, навіть залежність від неї, але ця особа потрібна їм радше як об'єкт і жертва їхніх емоційних зазіхань, ніж рівноправний партнер із взаємодії. Тому їхній індивідуалізм є яскравим утіленням егоїзму.

Постійного оточення навколо себе потребує особа *істероїдно-го* типу, із яким вона активно спілкується. Проте цей нібито колективізм є вельми оманливим. Їй найбільше залежить на тому, аби перебувати в центрі уваги присутніх осіб. Оточення – це глядацька зала для неї, коханої, під час спектаклю, де вона грає головну і тільки головну роль. Ненаситній егоцентризм істероїда перетворює позірний колективізм на інтенсивний індивідуалізм, де всі інші люди – лише засіб задоволення егоцентричних амбіцій особи. Ба більше, можна сказати, що виражений істероїд має велику проблему в мілкоті й простоті свого внутрішнього світу (тут він є антиподом шизоїда). Позаяк цього світу є зовсім трішечки, то, перебуваючи наодинці із собою, він майже перестає існувати, не має поживи для психічного буття, а тому потребує інших людей, які своєю реакцією на нього підтверджують його існування, створюють для нього психічне середовище.

Примітивна мотивація й поведінка *нестійкого* типу зумовлює так само примітивний характер його колективістських та індивідуалістичних проявів. Властиві йому пасивність, лінощі, неробство, брак сили волі зумовлюють вибір відповідного комфортного для нього середовища, де він може задовольняти свої невігадливі забаганки. Спілкування з іншими і власна активність – це лише засоби здобуття простеньких розваг і задоволень без особливого напруження. Тому примітивними є й їхній індивідуалізм (нічим особливим вони не можуть нікого зацікавити), і колективізм (вони купкуються з до себе подібними в спільному примітивному проведенні часу).

Конформному типові притаманні особливості, про які йшлося під час опису згідливості в складі „великої п'ятірки”. Їхній колективізм – це, власне, конформізм із його показною дружелюбністю, відмовою від самостійності й відповідальності, від претензій на особистісне самоствердження в оточенні. У наших дослідженнях бідності такі риси, наприклад, яскраво втілилися в явищі парадоксальної ціннісної маргіналізації стилю життя носіїв бідності: вони виявляються «непомітними» для оточення, яке не сприймає їх як рівноцінних партнерів із спілкування, але толерує та певною мірою використовує. Натомість для них самих перебування «в гуші» колективного життя править за підставу підвищення самооцінки, забезпечує мінімально достатній рівень самоповаги [Васютинський, 2013б].

Ще один тип (про нього Личко говорив як про такий, що з'являється вже в дорослому віці) – *паранояльний*. Система ціннісних орієнтацій особи вишиковується в певну ієрархію, у якій виразно домінує надцінна ідея. Залежно від спрямування, яке має ця ідея, особа може бути чи то індивідуалістом, чи то колективістом, проте психологічну основу відповідної активності становить суто індивідуалістична перейнятість цією конкретною ідеєю.

Узагальнюючи, можна сказати, що особистісні типи за Личком за шкалою індивідуалізму/колективізму поділяються на три групи: більш «колективістські» – гіпертимний, лабільний, сенситивний, психастенічний, конформний; більш «індивідуалістичні» – шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий, паранояльний (цікаво, що в назвах саме цих типів частіше простежується патопсихологічний зміст); типи невизначені, або амбівалентні: циклоїдний та астеноневротичний.

На окрему увагу заслуговували б відмінності між індивідуалістичною і колективістською поведінкою, зумовлені невротичними або психопатичними причинами. Зіставлення цих двох параметрів, як здається, натякає, що закомплексовані невротики об'єднуються в колективи, аби протистояти натискові самовпевнених психопатів. Імовірно, вивчення таких процесів та засобів нейтралізації їхніх негативних наслідків могло б становити предмет цікавого психологічного дослідження.

6. Індивідуалізм і колективізм у стилі діяльності та спілкування

Посідання більш колективістської або більш індивідуалістичної позиції в просторі *міжособової взаємодії* вимагає від людини певного стилю діяльності та спілкування. Такий стиль засвоюють у процесі соціалізації, він трансформується на різних її етапах відповідно до цілей і змісту життєдіяльності, особистісного самовизначення тощо. Адаптація до умов взаємодії спонукає особу до «автоматичного» застосування прийомів поведінки, які інтуїтивно видаються їй доречними, правильними, найбільш адекватними ситуації.

Одним із стимулів уходження індивідів у кооперативну діяльність В. Навроцький називає бажання інших людей. Навіть проста обізнаність щодо бажань партнера є важливим стимулом формування відповідальності за його інтенції та дії, не кажучи вже про намагання зберегти баланс інтересів у групі. Прагнення стійкості приводить до того, що баланс інтересів отримує статус спільної мети. Така спільність накладає на індивідів зобов'язання сприяти тому, щоб інтенція іншого була успішною. Партнери взаємно відповідають за інтенції і дії один одного. Умовою прийняття соціального (інтерперсонального) зобов'язання є спільна віра в те, що стійкі цілі кожного індивіда співвіднесено з бажаннями й цілями його партнерів. Спільне зобов'язання передбачає взаємну відповідальність за інтенції інших індивідів: його має бути розподілено між усіма членами групи з огляду не лише на зобов'язання щодо загального результату, а й на зобов'язання робити свою частину спільної дії [Навроцький, 2005, с. 90–98].

В умовах домінування таких взаємних зобов'язань особі нелегко втриматися десь «на межі» своєї індивідуальності і не зануритися у вир колективного співжиття. Кожна особа, зазначає М. Слюсаревський, у певні моменти життя пасивно підкоряється сумнівним рішенням керівництва, беззастережно приймає думку друзів, сусідів, товаришів по партії, запозичує манеру говорити й

поводитися, смаки свого оточення. А в натовпі цілком поміркований індивід нерідко може приєднатися до крайніх форм насильства, ентузіазму, паніки чи жорстокості [Слюсаревський, 2003].

Відмінності в загальній життєвій позиції та особистісних поставах індивідуалістів і колективістів даються взнаки в різних видах і сферах соціальної активності, зокрема слід вести мову про особливості стилю спілкування. Найзагальніше можна сказати, що сам процес спілкування має різний зміст для індивідуалістів і колективістів. Спілкуючись з іншими, індивідуалісти шукають можливість заявити про себе, висловити свою думку, більшою чи меншою мірою протиставитися оточенню і тим самим чіткіше проявити свою суб'єктність. Із такою мотивацією неминуче корелює намагання використати оточення у своїх інтересах. Оточення постає як доконечне середовище, без якого індивідуальне самоствердження не має сенсу. Оточення – це тло, на якому увиразнюється постать, дзеркало, яке покликане відображати власний образ індивіда, трамплін, від якого він відштовхується для наступних досягнень.

М. Дойч описав три мотиваційні орієнтації, що їх особа може мати в міжособових ситуаціях: коопераційна (особа зацікавлена в добротані як інших, так і власному), індивідуалістична (особа дбає про власний добротан, але байдужа до інших людей), змагальна (особа прагне жити краще за інших). У цій моделі індивідуалістична і колективістська орієнтації виявляються явищами різного рівня: перша об'єднує в собі дві інші – егоїстичну і мазохістську, натомість друга орієнтація входить до коопераційної разом з альтруїстичною, егалітарною та самознецінювальною [Deutsch, 1973; Reykowski, 1986, с. 135–137].

Я. Гжеляк поділяє соціальні орієнтації на дві групи: просоціальні (альтруїстична, егалітарна і коопераційна) та егоцентричні (індивідуалістична і конкуренційна). Просоціальні особи декларують істотно вищу життєву активність у сфері як особистій, так і громадській, вищу готовність платити більші податки, вищу вразливість щодо зловживання громадськими благами, вищий рівень довіри до публічних осіб. Натомість конкуренційні особи в соціальних ситуаціях легше помічають ті елементи, які можуть служити здобуттю переваги над іншими, і менше уваги звертають на моральні та соціальні норми. Норми, на їхню думку, не становлять бар'єра для конкурентних прагнень інших осіб, тому вони відчують загрозу і вва-

жають, що коли самі не обстоюватимуть власних інтересів, то стануть жертвою суперництва. Обґрунтування власного суперництва конкурентійною натурою інших людей є тим більшим, чим меншими є зовнішні причини, через які інші з ними конкурують, – доводиться пояснювати суперництво зазіханнями цих інших. Плекання почуття позитивного відособлення від інших на основі сприймання себе як такого, що краще виконує соціальні норми, веде до того, що й конкурентійні, і кооперативні особи сприймають більшість інших людей як більш конкурентійних за себе. Для конкурентійних осіб це означає звуження сприймання інших до людей власної категорії, а для кооперативних – розширення поза власну категорію [Grzelak, 2009].

У колективіста процес спілкування насамперед означає можливість приєднатися до спільного з іншими людьми простору – простору спільних потреб, дій, цінностей. Колективіст більшою мірою прагне підтримувати загальний контекст, у якому він перебуває разом з іншими, а самé творення цього контексту повинно мати для нього колективний характер. У такому просторі колективіст почувається комфортно, тому можна сказати, що він також використовує своє оточення для задоволення власних потреб. Інша річ, що ці його потреби виразніше, ніж потреби індивідуаліста, зорієнтовано на прилучення до спільних з іншими людьми цілей та інтересів. Колективіст разом з іншими творить і підтримує колективний контекст, у якому почувається найбільш упевнено й комфортно, і вже в цій доволі очевидній характеристиці його позиції можна вбачати певну моральну суперечність: йому добре в колективі, разом із колективом, а отже, він використовує колектив для задоволення власних потреб.

Позицію індивідуаліста щодо колективу та спілкування з іншими людьми можна назвати більш прагматичною, часом відверто егоїстичною. Як пишуть Ю. Городніченко і Ж. Ролянд, індивідуалістична особа спілкується однаково з усіма, тоді як колективістська – по-різному з тими, кого преферує (в інгрупі), і тими, хто для неї є менш важливим (з аутгруп) [Gorodnichenko, 2012]. Якщо колективіст поряд з іншими бере участь у творенні й збереженні колективного ціннісно-смыслового простору, то індивідуаліст, якому цей простір теж потрібен, своїми діями й оцінками руйнує його, змінює, перформатує під свої інтереси. Залежно від ролі, яку індивідуаліст виконує в оточенні, такий його трансформаційний вплив може мати

як позитивне, так і негативне значення. Позитивне полягає в оновленні ціннісно-смыслового статусу групи, адаптації цілей і способу діяльності до нових умов, підвищення її конкурентоспроможності. У такому розумінні цю роль здебільшого виконує лідер групи, який має поєднувати функції індивідуаліста, що бере на себе відповідальність і веде людей за собою, і колективіста, бо діє при цьому в інтересах колективу.

Натомість колективісти радше гальмують процес змін, намагаються цінувати те, що є, і побоюються нового. Проте якщо нове пропонує авторитетна особа (лідер) і його приймає більшість колективу, то колективіст стає адептом цього нового і завзято обстоює нові цінності.

Саме колективістський стиль діяльності та спілкування дається взнаки в таких соціально-психологічних явищах, як групова поляризація і груподумство. Ефект поляризації в групі, концентрація групової думки навколо одного варіанта можливого рішення виникає під нормативним та інформаційним впливом. Нормативний вплив проявляється в тому, що члени групи намагаються вловити панівну думку і приєднатися до неї. Більшість людей, відчуваючи як зовнішні, так і внутрішні загрози, демонструє посилену лояльність щодо групи і сприймає її настанови ретельніше, ніж потрібно. Із погляду інформаційного впливу процес групового обговорення робить аргументи більш переконливими для членів групи, відбувається взаємопереконування. У групі поступово посилюється описане І. Дженісом груподумство, ознаками якого є: ілюзія невразливості, колективна раціоналізація, віра в моральну непогрішність, стереотипи щодо «чужих», тиск на інакодумців, самоцензура, ілюзія одностайності, наявність «умоохоронців». В основі утвердження цього явища лежать привабливість членства в групі, наявність владного, авторитарного лідера, закритість та самоізоляція групи, брак зовнішньої експертизи рішень, сильний груповий тиск, почуття невпевненості членів групи щодо того, як їх сприймають та оцінюють у групі [Майерс, 1996, с. 374–391; Семечкин, 2004, с. 212–222; Janis, 1971]. Роль індивідуалістичних постав у цих процесах є менш очевидною та психологічно складнішою: це радше малоприваблива та не завжди усвідомлювана альтернатива ціннісно-результативному груповому єднанню.

Як принципово відмінні варіанти перетворення дійсності традиційно розглядають *індивідуальну і колективну творчість*. У різних

умовах та за різних цілей діяльності більш ефективною може бути одна або друга. У випадках розв'язання складних, «глибокодумних» проблем перевагу віддають індивідуальній творчості, натомість колективна відіграє радше фасилітаційну роль, забезпечуючи постання доконечного творчого дискурсу. Особа з індивідуалістичними поставами в процесі творення відносно менше потребує мотивування з боку оточення, а коли воно є, то або не помічає його, або навіть, як їй самій може здаватися, його нехтує. Маючи колективістські постави, творча особа великою мірою черпає натхнення саме із спілкування, беручи з нього психічний «матеріал» для творчого процесу та привносячи власні смисли в спільний з іншими простір.

Дж. Айзенберг розглядає питання про роль індивідуалізму/колективізму у впливі винагороди на творчу та інноваційну діяльність. Виявлено п'ять кроскультурних відмінностей між США і Японією як, відповідно, індивідуалістичною і колективістською культурами: вплив винагород на внутрішню мотивацію, вплив винагород під контролем ін- або аутгрупи, вплив стимулів групового або індивідуального походження, реакції на конкуренцію в ін- або аутгрупі, наслідки ідентифікації членів групи з організацією їхньої інноваційної діяльності [Eisenberg, 1999].

Окрему проблему становить організація спільної діяльності творчих осіб-індивідуалістів – таких, наприклад, як науковці або митці. Надмірне акцентування індивідуалістичних переваг унеможливає продуктивну співпрацю членів колективу. Натомість посилення колективістських тенденцій нівелює індивідуальні здібності і знижує ефективність творчого дискурсу колективу.

Показовою ілюстрацією описаних співвідношень став перебіг одного з етапів дослідження соціально-психологічних засобів підвищення *самоефективності носіїв бідності як стилю життя*. За результатами опитування студентів-психологів, експертної оцінки соціальних психологів-науковців, тренінгів зі студентами було визначено цілі підвищення самоефективності, його організаційні форми і методи, прийоми впливу та способи взаємодії з оточенням, основні засоби такого підвищення [Васютинський, 2014].

Ці характеристики було використано як матеріал для подальшого визначення змісту корекційної роботи з носіями бідності як стилю життя. Із цієї метою 2014 р. проведено тренінгові заняття зі

студентами-психологами Житомирського державного університету імені Івана Франка.

У роботі взяли участь 38 студентів (дві академічні групи по 19 осіб). За даними питальника «Психологічне тяжіння до бідності» [Васютинський, 2013a] кожену групу було поділено на дві тренінгові підгрупи, які працювали одночасно. В одній групі виділено підгрупу з 10 осіб, які показали високий рівень тяжіння до бідності, і підгрупу з дев'ятьох осіб, до якої увійшли респонденти з низьким і середнім рівнем такого тяжіння. У другій групі дев'ять учасників склали підгрупу з переважно середнім та почасти високим рівнем тяжіння до бідності, а 10 осіб увійшли до підгрупи з низьким і середнім рівнем. Описані нижче особливості виразніше проявилися в першій групі, де поділ між учасниками був чіткіший, та менш виразно – у другій.

Студентам було поставлено завдання розробити систему засобів психологічної допомоги матеріально незабезпеченим особам, причиною неможливості яких є їхня власна життєва безпорадність.

Тренінг проходив у великій навчальній аудиторії, що дало змогу розташувати обидві підгрупи в протилежних кутках кімнати. Завдяки цьому робота підгруп проходила автономно, учасники практично не чули, про що говорять в іншій підгрупі, могли лише здалеку спостерігати за її роботою. Проте ніхто такого спостереження й не вів, обидві підгрупи були зайняті кожна своєю роботою.

Дане їм завдання студенти виконували досить активно, декотрі навіть завзято. Хоча всі учасники тренінгу виступали в ролі фахівців-експертів, у стилі роботи визначених підгруп до певної міри простежувалися особливості, зумовлені більшою чи меншою схильністю самих учасників бути потенційно бідними.

Традиційно для тренінгу підгрупи розташовувалися колом. Саме лише порівняння їх за поверховим спостереженням дало цікавий результат: у підгрупах із високим рівнем тяжіння до бідності учасники сиділи тісніше, ближче один до одного, переважно нахилившись уперед, тим самим створюючи безпосередніший контакт між собою. Такий спосіб спілкування ніби об'єднував їх, робив згуртованішими, захищенішими та вочевидь деіндивідуалізованішими. Учасники другої підгрупи більшу частину часу сиділи, відкинувшись на спинки стільців. Не можна сказати, що вони розташувалися на помітно більшій відстані один від одного, але переважний спосіб сидіння показував вищий рівень їхньої автономності. Вони, як здається, мали

меншу потребу єднатися, творити цілісну групу задля успішного виконання завдання. Можна також припустити, що учасники першої підгрупи дещо більше хотіли догодити тренерові, показати свою здатність бути ефективними в спільній діяльності. Натомість у членів другої підгрупи мотивація виконати завдання була нижчою, їм і властивіше, і комфортніше було виявляти свою індивідуальну спроможність. Отож вони з меншою готовністю намагалися творити спільний простір взаємодії.

Друга ознака, за якою відрізнялася робота підгруп, це рівень активності учасників. Спостереження показало, що в групі з високим рівнем тяжіння до бідності активною була приблизно половина її членів. Друга половина виявляла активність періодично, часом самотійно включаючись у роботу, а часом роблячи це за спонуканням більш активних учасників. У підгрупі з низьким рівнем тяжіння до бідності практично всі учасники були активними протягом усього часу роботи. Їхня активність здавалася природнішою, більш невимушеною, краще вмотивованою. Зрозуміло, що очікувати на значну пасивність від студентів-психологів не слід було б, навіть незалежно від притаманної частині їх схильності бути бідними, а проте й такий не дуже принциповий поділ на підгрупи за характеристикою ставлення до бідності зумовив відмінності в рівні активності, що піддаються зовнішньому спостереженню.

Третьою спостереженою ознакою стала гучність розмов. У підгрупі з високим рівнем тяжіння до бідності розмови перебігали явно тихіше, учасники якимось ніби соромилися говорити заголосно, перемовлялися між собою тихцем, інколи навіть пошепки. Натомість у підгрупі з низьким рівнем такого тяжіння студенти розмовляли, не стримуючи гучності, говорили так, як звикли, у межах того простору спілкування, що склався в аудиторії.

Четвертою ознакою спілкування стала частота й інтенсивність суперечок. У підгрупі з високим рівнем тяжіння до бідності сперечалися мало або майже не сперечалися, не було помітно, щоб хто-небудь з учасників був надто упертим і наполегливим в обстоюванні своєї думки. Інакше було в другій підгрупі, де точилися дискусії, що кілька разів навіть загострювалися. Можна було помітити, що окремим особам залежало на тому, щоб на їхню думку зважили.

П'ята ознака, можливо найяскравіша, – це те, що в підгрупі з високим рівнем тяжіння до бідності досить скоро виділився лідер,

який узяв на себе функцію координатора та організатора роботи. Решта підгрупи легко й швидко, здається, навіть охоче цьому лідерові підкорилася. Визнавали його роль до кінця роботи. У другій підгрупі явний лідер не визначився. Проте й виразної боротьби за лідерство теж не було. Очевидно, позиція лідера в межах заданої роботи не становила особливої мотиваційної привабливості для учасників. А динаміка полягала в тому, що одночасно дві-три-чотири особи брали на себе роль ситуативного лідера або ж учасники робили це поперемінно (здебільшого це були ті, хто на певному етапі пропонував щось конкретне).

Шоста відмінність проявилася на завершальному етапі роботи, коли групи діставали завдання оформити підсумковий текст на основі пропозицій, зроблених під час обговорення. Ці пропозиції вже було сформульовано, занотовано, і їх слід було лише записати у вигляді чіткого переліку. У першій підгрупі це завдання разом виконувала більшість учасників. Керував і записував лідер, а решта йому допомагала. Друга підгрупа доручила виконати це завдання лише одній учасниці, яка його й зробила. Решта в її роботу не втручалася, мовчки спостерігала або знічев'я перемовлялася. Не вдалося зафіксувати, чому саме цій учасниці випала «честь» виконати таку функцію.

Результати виконання поставлених у тренінгу завдань обома типами підгруп не дали підстав для обґрунтованих висновків про значущі відмінності (напевно, тому, що цілі й показники діяльності в цьому випадку виявилися не досить чутливими для належної диференціації). Натомість різниця в стилях спільної діяльності була цілком очевидною: особливості групової взаємодії проявилися як типове втілення індивідуалістичних постав тих, хто не схильний бути бідним, і колективістських – тих, кому властиво тяжіти до бідності як стилю життя.

Отже, особи, які є носіями бідності, вирізняються низькою самоефективністю. У ситуаціях спільної з іншими людьми діяльності їх характеризують вивчена безпорадність та нахил до соціальних лінощів. Такі риси можна трактувати як психологічну основу вибору колективізму як компенсаторно-захисної позиції соціально та економічно слабких осіб, що шукають опору у взаємодії з оточенням. У процесі виконання спільної діяльності в групі особами, які психологічно тяжіють до бідності, зафіксовано їхню схильність діяти разом, згуртовано, без виразної індивідуальної ініціативи, але під керівницт-

твом лідера, якого вони виділяють і якому доручають бути організатором колективної активності.

Описана поведінка узгоджуються з даними Й. Мілюської, яка, розглядаючи аксіологічний вимір відчуження, показала, що його високому рівневі сприяє радше орієнтація на ефективність, ніж на моральність. Водночас ситуації відчуження залишаються в опозиції до цінностей, пов'язаних з автономією і свободою людини, яка намагається контролювати ситуацію, вільно визначати та реалізовувати цілі. Тому Мілюська трактує моральні цінності як додатковий чинник оцінки ситуації, яка, будучи негативною, посилює почуття відчуження [Miluska, 2008]. Подібно й Ф. Зимбардо зазначає, що індивіди і групи можуть стримувати почуття моральних норм, відключаючи своє звичайне моральне функціонування в певних випадках, у певних ситуаціях, для певних цілей [Zimbardo, 2008, с. 320]. Співвідношення ефективності і моралі становить велику психологічну проблему, у межах якої немає (схоже, що й не може бути) однозначного рішення на користь індивідуалістичних або колективістських норм і цінностей.

Ще одна проблема – *емоції та почуття*, пов'язані з індивідуалістичним або колективістським самовизначенням особи в процесі виконання діяльності. Анонімність особи і місця, пише Зимбардо, можуть утворити змінений психічний стан, який у поєднанні з дифузиею відповідальності за свої дії викликає деіндивідуалізацію. Акторів поглинають їхні фізичні функції великої інтенсивності, вони діють без раціонального планування або турботи про наслідки. Минуле і майбутнє поступаються місцем перед найближчим теперішнім, гедоністичною часовою перспективою. Це психічний простір, у якому емоції панують над розумом, а обмеження пристрастей послаблено. Це хвилеве життя під маскою, яка приховує ідентичність особи і дає волю лібідозним, агресивним і самолюбним імпульсам, що зазвичай є загальмованими [там само, с. 364].

Говорячи про функціонування емоційної сфери в контексті індивідуалізму/колективізму, слід звернути увагу на здатність суб'єкта діяльності до емоційної саморегуляції. Зайве нагадувати про те, як тісно саморегуляція особи пов'язана з її оточенням, його ставленнями та стосунками з ним. Важливий аспект регулювання себе та своїх зв'язків з оточенням становить самопрезентація людини для інших і перед іншими. А. Шмайке визначає її основні стилі – зараджувально-

асертивний та уникливо-захисний, а головними мотивами називає: максималізацію балансу зисків і втрат (матеріальних і нематеріальних) у соціальних стосунках; безпосереднє чи опосередковане підвищення і/або захист самооцінки; творення й підтримання ідентичності на основі прилюдної поведінки [Szmajke, 2009].

Зрозуміло, що більш-менш успішна реалізація таких мотивів залежить від рівня та способу втілення в процесі спілкування притаманних особі індивідуалістичних або колективістських постав. Зпоміж безлічі описаних у літературі прикладів взаємного впливу учасників міжособових взаємодій наведемо як приклад дані Я. Гжеляка про те, що у двохособових ситуаціях просоціальні орієнтації проявляються сильніше, ніж у трьохособових. У трьохособовій ситуації випробувані були більш індивідуалістичними, ніж у двохособовій, виявляли сильнішу конкуренційну орієнтацію щодо третьої особи, але ставали менш конкуренційними щодо другої [Grzelak, 2009]. Можна припустити, що тут річ не лише в суто комунікативних орієнтаціях, а й у певному рівні емоційного комфорту: з однією особою легше почуватися впевнено й спокійно, ніж із двома.

Глибинно притаманні кожній людині тривога й страх вимагають якимось чином давати їм раду, коригувати відповідні емоційні стани. Людське суспільство виробляє та пропонує індивідуові способи здійснення такої корекції, що є різними в середовищах індивідуалістичних і колективістських.

Індивідуалістичне середовище змалку привчає особу самостійно справлятися з емоційними проблемами, звичайно тамуючи їх у собі або, рідше, розв'язуючи в якийсь нетиповий, екстравагантний спосіб. Натомість суспільству його лояльний член має демонструвати емоційний та комунікативний добростан.

У колективістському суспільстві обмеження на емоції діють слабше, людині не заборонено виявляти свої, хоч і негативні, почуття в присутності інших та навіть спрямовувати їх на оточення. Цього не лише не забороняють, а й часто-густо до цього заохочують, маючи, звичайно, на увазі і своє право виявляти власні емоції у відповідь.

Тому можна припустити, що індивідуальні страхи в колективістському суспільстві є більш соціалізованими, а тому й легше легітимізуються в разі їхнього виявлення. Натомість страхи людей в індивідуалістичному середовищі бувають більш химерними й екзо-

тичними, але, із другого боку, оточення сильніше толерує таку індивідуальну химерність, ніж це роблять колективісти.

Слід звернути увагу й на потребу та можливість емоційної розрядки, вихлюпування афективної енергії. До емоційної розрядки тою чи тою мірою вдаються всі люди, хоча її способи бувають дуже різними, зокрема й з огляду на індивідуалістичні або колективістські постави суб'єктів емоційних переживань. Емоційна розрядка в абсолютній більшості випадків передбачає реальну або символічну присутність інших осіб як об'єктів, на які звернено емоції.

Назагал можна обирати один із двох способів: спрямувати емоції безпосередньо на іншу особу або, навпаки, затримати їх усередині себе, відгородившись від інших. Розряджатися на іншого можуть як індивідуалісти, здобуваючи задоволення шляхом використання його як емоційного громозводу, так і колективісти, для яких розрядка на іншій людині править за додатковий засіб зміцнення колективних зв'язків та запобігання можливому знеціненню колективних цінностей.

Утримування емоцій усередині себе для індивідуалістів означає посилення уваги до свого внутрішнього світу, розвиток саморегуляції, пізнання своїх меж і можливостей. Для колективістів аналогічна реакція постає як засіб емоційного діяння на користь колективу, аби не засмічувати спільний з іншими смисловий простір своїми власними, другорядними порівняно з колективними, проблемами.

7. Соціально-економічний зміст індивідуалізму і колективізму: між матеріальним і духовним

Соціально-економічний зміст індивідуалізму і колективізму нечасто ставав предметом психологічного вивчення, можливо, через його позірну очевидність та істотну стереотипізацію уявлень про нього: індивідуалісти дбають про власні матеріальні інтереси, а колективісти поводяться більш духовно й безкорисливо.

Для докладнішого вивчення уявлень пересічних громадян про *ціннісний зміст* індивідуалізму і колективізму 2015 р. опитано 40 мешканців Одеси методом стандартизованого інтерв'ю з відкритими запитаннями. Чоловіків і жінок було порівну, особи віком до 30 років становили 12 осіб, від 30 до 50 та понад 50 років – по 14.

Інтерв'ю містило, зокрема, таке запитання: Останніми роками говорять і пишуть про те, що наше суспільство переходить від колективізму до індивідуалізму. Чи згодні ви з цим? Якщо так, то в чому вбачаєте ознаки такого переходу?

Більшість опитаних (23 особи) погодилася з тим, що в суспільстві відбувається такий перехід. Вісім осіб дали заперечну відповідь, при цьому п'ятеро з них підкреслили, що насправді нічого не міняється. Чотири респонденти заявили, що відповідні процеси відбуваються по-різному, в обох напрямках, а двоє вважали, що має місце протилежний рух. Три особи не змогли відповісти на це запитання.

Отже, переважає думка, що процес переходу від колективізму до індивідуалізму справді має місце. Виразної альтернативи цій думці в оцінках опитаних не виявлено.

Говорячи про ознаки наростання індивідуалістичних тенденцій, респонденти частіше (10 осіб) зазначали посилення відчуження серед людей, насамперед у молоді, яка дедалі більше віддає перевагу опосередкованому спілкуванню в соціальних мережах. Заявляли також про те, що сьогодні люди більше дбають кожний про себе (5 осіб), зокрема через те, що намагаються вижити (4 особи). Шість

осіб пов'язали ці процеси з утвердженням капіталістичних відносин (приватна власність, влада капіталу). Четверо респондентів порізному пояснили зміни, що відбуваються, як окремий прояв більш загальних світових або історичних процесів. (Тут і далі сума отриманих відповідей не конче становить сорок, бо частина респондентів не давала конкретної відповіді, а зміст решти відповідей міг містити як одну, так і дві або більше смислових одиниць).

Зафіксовано окремі статистично значущі кореляції (за критерієм Фішера): респонденти, які погоджуються з наявністю тенденції посилення індивідуалізму, частіше звертають увагу на наростання відчуженості в стосунках, натомість ті, хто пропонує інші варіанти, відносно більше помічають ознаки утвердження капіталістичного способу життя (в обох випадках $p \leq 0,01$).

Сучасна людина доволі часто потрапляє в ситуацію значущого вибору між плеканням духовних цінностей і пошуком розмаїтих видів – економічних та соціально-психологічних насамперед. Прагнення внутрішнього і зовнішнього комфорту нерідко заходить у суперечність із преферуванням духовних орієнтацій у способі життя та діяльності особи. Можна наполягати на тому, що ніхто не має шансів цілковито уникнути психологічно складних ситуацій, у способі розв'язання яких чи не найвідвертіше розкривається глибинна і вершинна сутність людини.

Належить звернути увагу на важливу суперечність, яка міститься у відзначеній М. Боришевським особистісній потребі поєднувати, з одного боку, діалогічні наставлення особи, що справляють розвивальний, ушляхетнювальний вплив на поставання її як потенційно духовної істоти, а з другого – дієвість, конструктивно-перетворювальну силу ціннісних орієнтацій, що є суттєвою характеристикою розвиненої духовності людини [Боришевський, 2006]. Особа – носій духовності, отже, має бути водночас налаштованою на конструктивний діалог з іншими людьми (бути колективістом. – *В. В.*) і на утвердження власної ціннісно-диспозиційної системи (бути індивідуалістом. – *В. В.*). Таке, до певної міри суперечливе, поєднання зусиль у напрямі соціалізації та індивідуалізації має забезпечувати як оптимальність пристосування до вимог та очікувань оточення (а відтак і використання його потенціалу в особистих цілях), так і намагань самостійно давати собі раду в проблемних ситуаціях, покладаючись виключно або здебільшого на власні можливості.

Аналізуючи соціокультурні фактори економічної поведінки людини, Т. Петровська підкреслює, що в її основі лежить система цінностей та особливості менталітету. До прикметних рис вітчизняного соціокультурного середовища традиційно належать прагнення рівності, нехтування систематичних вимірів результатів діяльності, зневага до матеріальної та ідеалізація духовної сфери життя. Значне поширення в нашому суспільстві субкультури бідності є не тільки наслідком певних соціально-економічних обставин, а й причиною їх, оскільки відіграє свою роль у конструюванні соціальної реальності і має здатність самовідтворюватися попри всю її очевидну небажаність [Петровська, 2004б].

В. Москаленко відзначає суперечливість системи *економічних цінностей* у сучасному українському соціумі, де співіснують цінності ринкової орієнтації і цінності колишнього суспільства. За приклад вона бере особливості представників трьох вікових поколінь: представники найстаршого покоління не змогли пройти ресоціалізацію, залишившись у полоні соціалістично-радянських цінностей; особи середнього віку проходять активну ресоціалізацію; для молоді ринкові цінності стали нормою [Москаленко, 2006а]. Мабуть, інакше й не могло бути в суспільстві, яке протягом відносно нетривалого часу здійснює принциповий перехід від однієї економічної формації до другої.

У межах теорії рефлексивної модернізації У. Бек розглядає індивідуалізацію не як атомізацію, ізоляцію, самотність, кінець суспільства або зникнення соціальних зв'язків. Індивідуалізація означає, по-перше, викорінення зі старих стилів життя індустріального суспільства, а по-друге, закорінення в нових стилях, що змушують індивіда до індивідуального конструювання, інсценізації та komponування біографії. Така дезінтеграція істин індустріального суспільства породжує внутрішній примус до пошуку та вигадування нових акцій для себе та інших. А це пов'язується з виникненням нових співзалежностей. Індивідуалізація відбувається в межах загальних умов і моделей патерналістської держави, яка служить для плекання егоцентричних стилів життя. Індивідуалізована культура повсякденного життя Заходу є культурою нагромаджених знань і впевненості в собі: більш усебічної та високої освіти, кращої роботи та вищої зарплатні [Beck, 2009, с. 27–37].

«Виникнення нових співзалежностей» відображає важливий постмодерністський процес зміни загальносуспільного дискурсу, у межах якого дедалі активніше співіснують різноманітні моделі соціальної поведінки індивідів і груп. Індивідуалізм і колективізм набувають умовно-відносного морально-психологічного значення, привабливість і корисність одного і другого хоч і не перестають бути значущими, а проте втрачають здатність бути стрижнями особистих і громадських оцінок.

На противагу пасивно-залежним особам, зорієнтованим на зовнішню допомогу й опіку, частині громадян завжди бувають притаманними протилежні особистісні та діяльнісні риси. Наприклад, у В. Москаленко знаходимо узагальнений перелік диспозицій підприємницького типу особи: ініціативність, наполегливість, готовність до ризику, цілеспрямованість, управлінські риси, незалежність, прагнення самореалізації, поінформованість, відповідальність [Москаленко, 2007]. Наявність таких рис становить сприятливу психологічну передумову для займання активної життєвої позиції в різних сферах життєдіяльності. Водночас у цьому переліку криється небезпека надмірного індивідуалізму, егоїзму та егоцентризму, ігнорування певних соціальних норм, утвердження шляхом психологічного вищення над оточенням – усе те, що донедавна підлягало безумовному осудові, а тепер дедалі частіше постає як певна доконечність, а часом і чеснота.

На основі даних про активність у чотирьох основних секторах соціально-економічного простору В. Москаленко описує чотири стратегії економічної поведінки. Стратегія, пов'язана із спрямованістю особи на отримання зарплатні, зумовлює її орієнтацію на уникання самостійності в економічній сфері. Стратегія одержання прибутку з індивідуальної праці орієнтує особу на економічний індивідуалізм. Стратегія, спрямована на підприємництво, пов'язується зі створенням системи бізнесу. Стратегія отримання прибутку через інвестиції передбачає орієнтацію на фінансову свободу [Москаленко, 2006б]. Перша з описаних стратегій найбільше годиться для колективістів, решта три – різною мірою відображають індивідуалістичні намагання з досягнення особистого добробуту.

Відтак доволі очевидний логічний висновок має полягати в тому, що майбутнє, якщо воно пов'язане із загальним підвищенням матеріального рівня, належатиме індивідуалістам. А. Агувія, досліді-

джуючи зв'язок між рівнем споживання і суб'єктивним добробратом, показує, що цей зв'язок є прямим лише на низькому рівні задоволення базових потреб. Коли ж ці потреби в основному задоволено, то даліше підвищення рівня матеріального добробуту веде до утвердження більш індивідуалістичної культури, яка спонукає своїх носіїв віддавати перевагу особистому щастю перед соціальними зобов'язаннями [Ahuvia, 2002]. Якщо така залежність має місце, то це може бути одним із пояснень вищого рівня індивідуалізму в економічно розвинених країнах Заходу порівняно з країнами Сходу, що розвиваються. (Утім, досвід більш успішних західних країн спонукає засумніватися в майбутньому остаточному торжестві індивідуалізму: матимемо радше циклічну зміну нечітко виражених цінностей у вигляді двопартійної системи, про яку йтиметься нижче).

Суб'єктивну привабливість індивідуалістичних і колективістських норм істотно актуалізовує ситуація *вибору між духовним і матеріальним*. В одному з емпіричних досліджень ми припускали, що переважання більш просоціальних (патерналістських, пасивно-залежних, колективістських) або більш ліберальних (активно-незалежних, індивідуалістичних) постав зумовлює поведінку особи в умовній ситуації надання переваги духовним або матеріальним цінностями.

Таку ситуацію було змодельовано під час психосемантичного вивчення соціально-політичних та економічних поглядів респондентів. В основу методики покладено опис уявної ситуації приймання рішення про найдоцільніший розподіл державних коштів між двома альтернативними цілями. Зміст наведених альтернатив стосувався основних аспектів сучасного громадсько-політичного життя, у яких відображено проблемні співвідношення духовних і матеріальних потреб громадян, а також пов'язані з ними ціннісно-орієнтаційні питання індивідуального і колективного існування. Можливі пропорції такого розподілу становили: усі 100% на одну з наведених альтернатив; розподіл у співвідношенні 75 і 25%; поділ порівну по 50%. Малося на увазі, що залежно від суб'єктивної цінності тієї чи тієї альтернативи респондент віддаватиме їй перевагу у виробленні відповідного рішення.

На основі розробленої анкети 2007 р. було опитано 1218 респондентів у м. Києві. У складі вибірки за ознакою статі чоловіки становили 45,3%, жінки – 52,8% (1,9% не відповіли). За віком мо-

лодь до 30 років становила 30,7%, особи середнього віку (від 30 до 50 років) – 38, особи віком понад 50 років – 30,3% (не відповів 1%).

Отримані дані було піддано процедурі факторного аналізу, у результаті чого виділилися чотири значущі фактори із загальною дисперсією 47,4%.

Зміст першого фактору (вклад у дисперсію 16,4%) відображав прихильність респондентів до новітніх або колишніх суспільних цінностей. Найбільше навантаження тут випало на індикатори, що фіксують підтримку україно- або російськомовної преси, виробництво насамперед високоякісних (тобто недешевих) або недорогих товарів, розробку новітніх технологій або виробництво харчових продуктів.

До другого фактору (13,8%) увійшли індикатори, зміст яких зорієнтовано на зіставлення духовних і матеріальних потреб громадян. Найбільш значущим виявився пункт запитання, у якому респонденти робили вибір між важливістю задоволення їхніх духовних або матеріальних потреб. Подібний зміст відображено й у таких опозиціях, як спорудження пам'ятників діячам культури або створення мережі дешевих їдалень, розвиток сучасного мистецтва або розвиток малого бізнесу, захист довкілля або будівництво житла.

Третій фактор (8,7%) склали такі полярні показники, як будівництво супермаркетів або будівництво будинків культури, закупівля дорогого медичного обладнання або відновлення діяльності сільських амбулаторій, переважне підвищення зарплат або пенсій. Зміст цього фактору виявився найскладнішим для інтерпретації, проте за характером окремих показників можна зробити висновок, що тут ідеться про переважне задоволення потреб забезпеченої меншості або неможливої більшості громадян.

У четвертому факторі (8,5%) зафіксовано протиставлення традиційно-патерналістських і новаторсько-самостійних позицій громадян: мова про підтримку безплатної вищої освіти або заохочення діяльності кращих навчальних закладів, підтримку дітей-сиріт або обдарованої молоді, відновлення колгоспного виробництва або підтримку фермерських господарств.

Отже, соціально-економічний контекст колективного буття людей справляє істотний вплив на їхні ціннісні уподобання. Психологічна структура зв'язків ціннісних орієнтацій і соціально-економічних умов життєдіяльності громадян є вельми складною і

важко піддається логічному структуруванню. І ліберально-індивідуалістичні, і просоціально-колективістські позиції громадян містять підстави для преферування або нехтування одних і тих самих цінностей (більше про це в наступному розділі). Водночас можна вести мову про наявність двох ціннісних комплексів: колективістсько-духовно-традиційного, до якого виразнішу прихильність мають малозабезпечені громадяни, та індивідуалістично-матеріально-новаторського, що його дужче обстоюють представники заможних верств.

8. Ідеологічні принади та перекручення індивідуалізму і колективізму

Тривалий і складний процес переходу пострадянського суспільства до нових соціально-економічних умов збурює цілі пласти колективної та індивідуальної психіки, вимагає актуалізації та наступної зміни норм і цінностей, згідно з якими живе й функціонує суспільство. Ставлення громадян до індивідуалізму і колективізму є однією з найбільш уразливих і психологічно дражливих *ціннісно-орієнтаційних сфер*. У найзагальнішому вигляді зміни тут полягають у дедалі виразнішому перенесенні громадських симпатій із колективізму на індивідуалізм. Це пов'язано зокрема або й насамперед із переходом від соціалістичного до капіталістичного способу виробництва та розподілу благ. Досвід останніх десятиріч показав, що ментально-психологічна перебудова виявилася набагато складнішою, ніж економічна: соціалізму в економіці вже немає, а в економічній свідомості він і досі домінує.

В. Москаленко нагадує, що цінності радянської економіки спрямовують особу на формування колективістських орієнтацій, тоді як цінності ринкової економіки – на індивідуалістичні. У сучасних умовах багато які з відповідних постав утратили колишню привабливість, але самі постави залишилися, бо мають більшу інерцію. У тому числі й групоцентризм (колективізм. – *В. В.*) не щез, а набув нових форм і втілень [Москаленко, 2007]. Переважання структурних пояснень причин бідності в Росії К. Муздыбаєв виводить із сталого домінування колективістської орієнтації та зневажання індивідуалізму [Муздыбаєв, 2001].

Заведення цих протилежностей у більш широкий соціальний контекст спонукає говорити про співвідношення, з одного боку, індивідуалістичних і колективістських цінностей, а з другого – цінностей *ліберальних і соціалістичних*. Назагал носії індивідуалізму віддають перевагу можливостям, що їх забезпечує лібералізм, вони самі стають його соціально-психологічною основою. Колективісти з

більшою готовністю преферують соціалізм і творять відповідний дискурс. Проте ці зв'язки не є зовсім однозначними: у просторі й лібералізму, і соціалізму залишається істотне місце на, відповідно, індивідуалізм і колективізм, що підтверджує складну психологічну природу останніх, яка виходить за межі суто ідеологічних пояснень.

Зі свого боку, індивідуалізм і колективізм як атрибутивні властивості людини становлять принципову основу утворення двох основних варіантів ідеології, або, радше, ідеологій – ліберальних і соціалістичних. Зосередження на їхніх найбільш принципових особливостях дає підстави вважати, що ідеології ліберального типу насамперед спираються на індивідуально-неповторну, окремішню, виразно суб'єктну природу людської свідомості. Людина – це самостійний суб'єкт прагнень і намірів, активний виконавець дій, спрямованих на самореалізацію. Тут доречно послатися на категорію самоефективності, автор якої А. Бандура описав її як переконання особи щодо здатності керувати подіями, які впливають на її життя, віру в себе та власну компетентність [Bandura, 2001; Keplinger, 2008].

Суспільство в такому разі має становити мережу суб'єктів, що взаємодіють одні з одними, у такій взаємодії обстоюють власні інтереси, конкурують між собою (що не конче означає брак моральних норм). Бажаними ідеалами стають розвиток індивідуальності, індивідуальна ефективність, особистий успіх, кар'єра. Турбота про слабких і неефективних членів суспільства опиняється на периферії ціннісного простору як особи, так і спільноти, а в суспільствах високорозвинених відповідними функціями наділяють спеціалізовані інстанції, що виконують їх радше з обов'язку, ніж за покликом серця.

Пафос ідеології соціалістичного змісту істотно спрямовано на допомогу й підтримку саме тих, хто не здатен самостійно давати собі раду з викликами життя. Відтак колективізм у його різноманітних формах становить невід'ємний зміст відповідних теорій і практик, спокушаючи велику частину суспільства можливістю, по-перше, заощаджувати зусилля під час здобування бажаних благ, по-друге, не потерпати надмірно через переживання власної упослідженості як неприємного наслідку порівняння себе з більш успішними співгромадянами.

Важливою особливістю таких прагнень є очікування на соціальну справедливість, яку сприймають як доконечну характеристику колективного співжиття. Психологічний зміст відповідних постав

розкрито в соціально-психологічній теорії справедливості О. Гулевич, де справедливість постає як щонайважливіша соціальна цінність і критерій оцінки міжособової взаємодії. Інтенсивність соціального дискурсу, у межах якого формуються різні розуміння справедливості, збільшується в періоди глобальних соціальних змін. Розуміння справедливості має місце як на експліцитному, так і імпліцитному рівнях. Люди використовують ті значення справедливості, які дають їм змогу досягти поставленої мети – здобути індивідуальний результат або зберегти групу. Вибрані особою значення справедливості впливають на її взаємодію та поведінку – індивідуальну продуктивність і спілкування з оточенням, міжгрупову взаємодію і диференціацію [Гулевич, 2011]. У пострадянській свідомості реалізацію соціальної справедливості традиційно більшою мірою пов'язують із колективістським способом життя, істотно ігноруючи її індивідуальний (індивідуалістичний) ракурс.

Таким чином, і ліберальний індивідуалізм, і соціалістичний колективізм можуть давати людям достатній або високий рівень психологічного комфорту, але по-різному. Лібералізм пропонує пізнавати цей комфорт у власній активності, самореалізації, самоствердженні в оточенні шляхом зайняття високого місця в ієрархії. Соціалізм забезпечує комфорт легший і доступніший через загальну рівність, відмову від індивідуального самоствердження, плекання почуття єдності з оточенням, стабільної захищеності, непохитної віри в колективно схвалювані цінності.

Численні варіанти практичної реалізації ліберальних і соціалістичних ідей у людському суспільстві переконливо доводять, що посправжньому ефективним може бути лише *оптимальне поєднання* цих двох ідеологічних систем у практичному втіленні. Запровадження крайньої ліберальної системи перетворює суспільство на арену відкритої, нічим не обмеженої боротьби за виживання, наслідком якої стає загальна моральна деградація, актуалізація найгірших морально-психологічних рис. Натомість повсюдне утвердження соціалістичних норм та ідеалів поступово знесилює суспільство, робить його непродуктивним, сприяє плеканню позірно позитивних рис взаємодопомоги, ціннісно-орієнтаційної єдності, прагнення справедливості. Проте ці риси насправді виявляються вдавано-поверховими, бо їх нав'язано ззовні, а не виплекано напруженою психологічною роботою над собою. Хибність таких моральних постав увиразнюється в

ситуаціях суспільної кризи, тривалого дефіциту благ, тоталітарних зазіхань із боку влади чи певних соціальних груп.

Відтак за оптимальне належить визнати таке співвідношення ліберально-індивідуалістичних і соціалістично-колективістських постав, коли одні і другі в достатньому обсязі виконують атрибутовані їм соціальні функції, а головне, адекватно доповнюють одні одних, взаємно компенсують вади і нейтралізують негативні наслідки. Така «ідеальна» конструкція набула переконливого втілення в типовій для розвинутих країн Заходу двопартійній політичній системі, де в боротьбі за владу конкурують партії ліберально-демократичного і соціал-демократичного спрямування. (Додаток «демократичний» в окресленні цих партій якраз означає те, що вони не є ідеологічно крайніми, а фактично обстоюють і ліберальні, і соціалістичні цінності, лише різною мірою надаючи перевагу одним або другим).

Ці партії, як правило, мають свій ядерний електорат, але під час виборів політичну долю суспільства на кілька наступних років визначає та частина виборців, яка не має чітко визначених симпатій, а голосує залежно від того, як, на її думку, складається ситуація в країні. Тому типовою для західного світу є періодична зміна влади з ліберальної на соціал-демократичну і навпаки. Перебування лібералів при владі звичайно означає заохочення бізнесу, а водночас жорсткішання умов, у яких перебуває соціально незахищена частина суспільства: зростає виробництво, збільшуються надходження до бюджету, але також зменшуються соціальні виплати, зростає безробіття тощо. Незахищені верстви населення почуваються скривдженими, зазнаючи не лише матеріальної депривації, а й психологічного припинення. Відтак у суспільстві актуалізуються прагнення відновити соціальну справедливість, обмежити апетити багатіі-експлуататорів.

Прихід до влади соціал-демократів на якийсь час знімає соціальне напруження, заспокоює матеріальні та психологічні потреби малозабезпечених, бюджетні витрати на медицину, освіту, соціальне забезпечення зростають, і бідніша частина громадян зітхає з полегшенням. Проте ця політика виявляється несприятливою для бізнесу, виробництво поступово уповільнюється, відтак маліють надходження до бюджету і згодом грошей на соціальні виплати починає бракувати. Незадоволення з нової влади наростає, а з ним зростають шанси соціал-демократів програти наступні вибори.

Така політична система попри її виразну суперечливість, а радше якраз завдяки їй виявляється дуже стійкою. Суперечності, що виникають і поступово наростають, по-перше, послаблюють і нейтралізують ті, що були раніше, а по-друге, не досягають небезпечно надмірної інтенсивності, бо ті, хто перебуває при владі, і громадяни, що їх обирають, мають досвід адекватно-оптимального розв'язання проблем і віддають перевагу поміркованим рішенням перед екстремістськими. Зрозуміло, що така система не є ідеальною, але принаймні справляє враження найбільш ефективної порівняно з рештою тих, які вигадало і втілило людство.

У масовій свідомості жителів країн стабільної демократії глибоко закоріненим виявився досвід набуття, вияву і застосування й індивідуалістичних, і колективістських постав у повсякденному житті. Пристосовуючись до засад і ліберальної, і соціальної демократії, вони мають змогу опанувати способи міжособової взаємодії та особистої поведінки, адекватні відповідним нормам. Громадяни здебільшого позбавлені потреби визначатися в екстремальних умовах, які спонукають бути або яскраво вираженим індивідуалістом, або не менш яскраво вираженим колективістом. Їм доводиться «працювати» на нюансах: трохи більше одного, трохи більше другого – головне, щоб це давало максимально позитивний ефект, і зовнішній – комунікативний та діяльнісний, і внутрішньоособистісний.

Жителі посткомуністичних, особливо пострадянських, країн виявилися практично позбавленими досвіду оптимального поєднання індивідуалізму і колективізму. Радянське суспільство пережило період тривалого майже абсолютного *тоталітарного насаджування колективізму* як невід'ємної складової панівної радянсько-соціалістичної ідеології. На відповідних засадах ґрунтувалося й учення про колектив – заідеологізований аналог теорії груп, що розвивалася на Заході.

Радянська людина була, а радше зобов'язана була бути колективістом у двох іпостасях. По-перше, як будівник комунізму, чие життя підпорядковано інтересам великої справи всього народу, а по-друге, як член трудового колективу, у якому нібито гармонійно поєднуються інтереси всіх і кожного, але знову ж таки заради побудови світлого майбутнього. Безапеляційне домінування загальнополітичних інтересів майже цілковито пронизувало всі теоретичні постулати вчення про колектив, через що сам він поставав як стандартно-

стереотипна і психологічно вихолощена інстанція, що є майже однаковою в усіх сферах життєдіяльності, а певні відмінності, що їх фіксовано в дослідженнях, були неістотними відхиленнями від належної панівної норми.

У таких умовах не мали значення, а отже, і не ставали об'єктом досліджень такі параметри функціонування груп, як *human relations* і *public relations*. *Human relations*, внутрішньогрупові стосунки до певної міри привертали увагу дослідників, але можливості вивчення їх було обмежено поверхово позитивними характеристиками членів колективу. Натомість психологи ледве чи могли досліджувати такі явища, як конкуренція, кар'єрні домагання, взаємні антипатії, заздрощі, виключення, насильство тощо. Адже їх слід було розглядати як випадкові відхилення від норм соціалістичного співжиття, а в разі їхнього виникнення задіювано найефективніший інструмент – санкції партійного комітету. Певний виняток становили тут популярні в 1970–1980-х роках соціометричні дослідження, що їх проводили переважно в учнівських і студентських колективах, на підставі яких робили висновки виховного характеру.

Ще один напрям внутрішньогрупових досліджень становили проблеми лідерства й керівництва як основного аспекту психології управління. Проте й ці дослідження не були надто ефективними, позаяк не могли враховувати більшості справжніх мотивів міжособової взаємодії, а також через те, що вони ніяк не впливали на реальний вибір керівництва (парткоми завжди знали краще, кого куди поставити і як керувати).

Ще меншого (а радше жодного) розвитку набули дослідження в галузі *public relations* – зв'язків із громадськістю. Позаяк усі колективи були складовими єдиної загальносуспільної системи, мали однакові верховні цілі й завдання, то не було сенсу шукати особливості сприймання їх іззовні: усі вони були принципово однаковими. А ті з них, що претендували на надмірну своєрідність чи, ще гірше, винятковість, викликали інтерес не так громадськості, як її пильних уповноважених представників.

Отже, колективізм у його радянському варіанті набув повсюдного поширення як декларована і насильно впроваджувана цінність, натомість у більшості випадків, коли він ставав більш чи менш усвідомленою позицією громадян, за його назвою приховувалися або

альтруїстичні постави меншості, або конформно-захисна поведінка більшої частини суспільства.

Альтруїзм, за Дж. Тернером, є радше внутрішньогруповим феноменом, ніж міжособовим. У його основі лежить сприймання «мигрупових» зв'язків між індивідами, які залежать від спільної соціальної ідентичності. Він репрезентує поведінку, що ґрунтується на когнітивному розширенні свого Я, а не його скасуванні. Ми безкорисливо допомагаємо іншим, тому що сприймаємо їхні потреби й цілі в межах своєї соціальної категорії, а отже, як свої власні [Turner, 1982]. Таке прагнення безкорисливо служити людям становить міцну психологічну основу будь-якого колективізму, нехай навіть і радянського зразка. Інша річ, що ступінь його суб'єктивної щирості є надто індивідуальним і по-справжньому властивий небагатьом особам.

У межах етолого-психологічного аналізу альтруїстичної поведінки В. Кейсельман визначає альтруїзм як поведінку особини, спрямовану на побратимів із виду та пов'язану із значною поступкою ресурсу на користь ціннішого з погляду самої особини об'єкта. Він наполягає на спільній природі альтруїзму та агресії, які не є автономними одна від одної інстинктивними програмами, а становлять дві модальності того самого групового процесу і легко інвертуються одна в одну: альтруїзм може бути формою агресії, і навпаки. При цьому альтруїзм він розглядає як філогенетично раніший процес, праформу, що породила агресію [Кейсельман, 2010]. Такий підхід істотно міняє усталену позицію щодо агресії як однієї з базальних форм емоцій і поведінки. Схоже, утім, на те, що складна глибинна природа агресії може давати підстави й для такого її тлумачення. А насправді йдеться про первинно-базисні джерела функціонування психіки, у яких водночас закладено потенціал агресивно конкурувати з до себе подібними і виявляти щодо них позитивне наставлення.

Що ж до конформізму, то він, як пише М. Яримович, веде до позірної спільноти. Якщо конформізм виникає через страх перед покаранням, то зникає тоді, коли зникає контроль. Якщо він полягає в добровільному наслідуванні оточення через брак власних переконань, то зникає тоді, коли викристалізуються власні погляди. А справжня спільнота є можливою тоді, коли суб'єкт із визначеною ідентичністю та цілями сприймає подібність або спільність цілей власних і чужих [Jarymowicz, 2009]. Тому-то пострадянське буття

легко й швидко розвіяло міф про безумовне домінування колективістських постав у суспільстві.

Утім, не слід заперечувати, що для невеликої частини ідейних громадян, щиро відданих «справі комунізму», колективізм справді був одним із стрижнів життєвої позиції та спрямувальним мотивом активності. Як зазначає М. Семечкін, людина традиціоналістської культури у своїй поведінці дотримує раз і назавжди встановлений зразок, зливаючись зі своєю соціальною групою, розчиняючись у ній. Для людини сучасного суспільства, яка має розвинуту самосвідомість, однією з найзначущіших цінностей є власна унікальність і неповторність. Отож сучасна людина змушена боротися «на два фронти» – намагаючись «не виділятися», вона виявляє конформізм, а обстоюючи свою індивідуальність, чинить опір соціальному тискові, який спонукає її до конформізму, поступливості, підпорядкування [Семечкин, 2004, с. 57].

Можливо, найпоказовішим утіленням колективізму радянського зразка були сумнозвісні *колгоспи* – колективні господарства, сама назва яких відображала відповідний зміст. Закладена в них ідея спільної колективної праці, яка маскує реальні індивідуальні внески та нівелює відмінності між ними, з одного боку, і більш-менш рівномірного, мало залежного від реальної продуктивності розподілу благ – із другого, виявилася цілком привабливою для великої частини аграрного населення.

Така праця і такий розподіл забезпечували безумовні вигоди для багатьох учасників сільськогосподарського виробництва, а саме для тих, що є менш активними, успішними, продуктивними. Це були вигоди двоякого характеру. По-перше, що очевидніше, це вигоди економічні – можливість отримувати блага на приблизно однаковому рівні з усіма, блага не цілком заслужені з огляду на нижчий рівень внеску, зробленого в їхнє виробництво. По-друге, ідеться про вигоду психологічну: особи неефективні й малоуспішні уникали постійної об'єктивної оцінки їхньої низької продуктивності, завдяки чому були позбавлені прикрих переживань через загрози для самооцінки внаслідок несприятливого для них соціального порівняння. А тому колективна праця та ґрунтований на ній колективний спосіб життя виявлялися середовищем, яке давало хоч і блаженський, але стабільний психологічний комфорт їхнім носіям, принаймні тим із

них, чия об'єктивна оцінка діяльності давала б мало підстав пишати-ся з результатів.

Можна навести чимало психологічних пояснень сумнівної ефективності колективної праці. Повернімося хоча б до вже згаданого ефекту М. Рингельмана, згідно з яким із збільшенням кількості людей, які одночасно «тягнуть лямку», індивідуальний внесок кожного з них зменшується. Очевидно, що цьому почасти сприяє елемент свідомого шахрайства, коли особа намагається заощадити свої зусилля коштом праці інших, але набагато потужніше тут діють чинники несвідомі, таке собі самозаспокоєння особи через упевненість, що її тимчасове розслаблення під час колективної дії не погіршить результату, а в будь-якому разі становитиме корисний внесок у спільну справу. Зрозуміло, що така економія зусиль властива не лише безпорадним і малопрацьовитим особам, вона може проявлятися в діяльності будь-кого – надто через те, що до неї підштовхують об'єктивні умови, насамперед маскування такого індивідуального розслаблення участю в колективній праці.

Соціальні психологи доводять, що присутність інших людей може досить істотно міняти рівень індивідуальної активності, зокрема трудової. Є чимало даних, які показують, що прилюдне виконання певної роботи сприяє підвищенню її продуктивності, але багато демонструє й протилежний ефект зниження продуктивності (соціальна фасилітація та інгібіція). Р. Зайонц показав, що підвищене збудження під впливом присутності інших осіб поліпшує виконання простих завдань, але погіршує виконання складних [Майерс, 1997, с. 356–369; Семечкин, 2004, с. 191–196; Reicher, 1982].

Оскільки більшість роботи, яку виконували колгоспники, була вочевидь простою, то в процесі її колективного виконання спрацьовували механізми фасилітації, що, зокрема, відображувано в літературі, кінофільмах та інших видах мистецтва як ознаки щасливого колгоспного життя. Проте коли доходило до виконання більш складних видів діяльності, колективна присутність гальмувала її та погіршувала результати, через що колгоспне виробництво застрягало у власній простоті, сірості, примітивності, а нескінченне багаторазове повторення простих дій робило цю працю ще більш примітивною, посилюючи відчуття сірості й важкості. Тож коли повернутися до мотиваційних орієнтацій у міжособових ситуаціях за М. Дойчем [Deutsch, 1973], можна виснувати, що поряд або замість офіційно

плеканих колективістської, альтруїстичної, егалітарної та коопераційної орієнтацій різною мірою виникали й посилювалися орієнтації індивідуалістично-егоїстична, змагально-ворожа, нігілістично-захисна та мазохістськи-самознецінювальна – як психологічна реакція нормальних людей на ненормальну ситуацію колективного безглуздя.

Проте колгоспний спосіб виробництва, попри його очевидну економічну неефективність, забезпечував мільйонам людей ілюзорне підтримання психологічного комфорту на певному достатньому рівні та послаблення болісних переживань із приводу власної упослідженості. Носії комплексу нижчості, вивченої безпорадності та соціальних лінощів діставали масовану соціотерапію, що тотально пронизувала середовище, під впливом чого неефективні й неуспішні особи могли здаватися самим собі та оточенню й ефективними, й успішними, а принаймні «не гіршими за людей».

У такій соціалістичній деформації людських стосунків вочевидь полягала одна із соціально-психологічних принад радянської системи, що виправдовувала її патерналістську опіку над громадянами. Мільйони осіб, що в умовах відвертої жорсткої конкуренції неминуче потерпали б через власне упослідження, мали змогу почуватися повноцінними членами соціуму і пишатися зі своєї належності до соціально інституціоналізованого трудового колективу. Десь у цій змозі маскувати свою реальну або лише уявну меншовартість і криються, мабуть, підстави тривалої й непом'якленої ностальгії старшого покоління пострадянських селян за колгоспами. Сумуючи за ними, вони тужать не лише за молодістю, яка сама собою дає почуття щастя, а й за станом впевненості у своїй повноцінності як члена спільноти.

Мало того, колгосп як соціально-психологічне явище домінує у свідомості не лише мешканців села і не лише старшого покоління. Як свідчать результати понад двадцятирічного моніторингу масової політичної свідомості, що його здійснював Інститут соціальної та політичної психології НАПН України протягом 1994–2015 років, саме на оцінку колгоспів припадає найбільше навантаження в межах одного з провідних факторів «реформаторські – антиреформаторські настрої», що диференціюють масову свідомість українців. Цікавий парадокс: колгоспів давно немає, а в масовій свідомості вони досі є.

9. Індивідуалізм і колективізм в уявленнях громадян

Очевидною є та обставина, що між науковими і масово-побутовими уявленнями про психологічний зміст і структуру індивідуалізму і колективізму мають місце чималі відмінності. З'ясування їх допоможе краще збагнути соціально-психологічну роль цих явищ, пояснити, навіщо вони потрібні людському соціумові. У цьому напрямі ми провели низку емпіричних досліджень.

Загальна мета одного з них, проведеного 2013 р., полягала в з'ясуванні *психологічної структури ціннісної сфери студентської молоді*. Опитано 251 студента (58,2% чоловіків, 41,8% жінок) Житомирського національного агроекологічного університету. Респондентам було запропоновано анкету, що складалася з питальника «Психологічне тяжіння до бідності» [Васютинський, 2013а], Морфологічного тесту життєвих цінностей В. Сопова і Л. Карпушиної [Сопов], Ціннісного питальника Ш. Шварца [Методика Ш. Шварца...], Тесту сенсожиттєвих орієнтацій Д. Леонт'єва [Леонт'єв, 2006], які разом містять 215 ознак. Окрему увагу було приділено ставленню студентів до колективізму, що його відображали два пункти Ціннісного питальника Ш. Шварца: «бути відданим (вірним своїм друзям, колективу)» та «допомагати іншим (діяти на благо інших)».

Інтерпретацію отриманих оцінок було здійснено за двома аспектами на основі відповідних варіантів факторного аналізу. У першому випадку ми розглядали ознаки, які найбільш значуще корелюють з оцінками колективізму: їх виявилось 49. Відтак проведено факторний аналіз у просторі цих ознак. Виділилися чотири фактори із сумарною дисперсією 50,7%.

У межах першого фактору, названого «соціальна гармонія» (вклад у дисперсію 23%), вибір колективізму позитивно корелює з визнанням цінності таких індикаторів, як поміркованість і соціальна справедливість. До другого фактору «комунікативно-діяльнісна компетентність» (11,5%) найбільш вагомо ввійшли бажання допомагати

іншим, здатність уважно слухати співрозмовника, чітко планувати роботу, діставати задоволення від процесу роботи, бути вдячним. Третій фактор «орієнтація на близьке оточення» (8,9%) склали безпека сім'ї, повага до батьків і старших, бажання бути здоровим, чесним, удячним, відданим. У змісті четвертого фактору «когнітивна визначеність» (7,3%) найбільше навантаження припало на заперечення розгубленості й неспокою, бажання бути допитливим і відданим.

Другий аспект аналізу даних ґрунтувався на порівнянні оцінок, що їх дали респонденти з різним рівнем прихильності до колективізму. Для відповідних обрахунків ми виділили дві групи за виявленою готовністю «бути відданим» та «допомагати іншим»: 45 осіб із високим рівнем оцінок за обома ознаками склали групу «колективістів» і 46 осіб із низьким рівнем – групу «неколективістів».

Далі було проведено факторний аналіз у просторі 72 ознак, за якими зафіксовано значущі відмінності між показниками цих двох груп. Виділилися шість факторів із сумарною дисперсією 50,2%. Визначено найбільш навантажені ознаки в межах кожного фактору і порівняно оцінки, що їх дали «колективісти» і «неколективісти» (в усіх цих випадках відмінності виявилися значущими на рівні $p \leq 0,01$).

Найтипівіші відмінності проявилися в тому, що «колективісти» частіше оцінюють своє життя як таке, що наповнене цікавими справами, орієнтуються на духовні цінності, цінують виконувану роботу, намагаються бути коректними в спілкуванні, цінують справжню дружбу, прагнуть досягати спортивних успіхів.

Отже, проведене дослідження показало, що в уявленнях сучасної української молоді колективізм постає як приваблива цінність, що орієнтує особу на ефективне соціальне та особистісне самовизначення, усвідомлення сенсу життя, досягання успіхів, повноцінне структурування міжособових взаємин, адекватне залучення до суспільного контексту життєдіяльності.

У 2015 р. було спеціально досліджено зміст *уявлень громадян про індивідуалізм і колективізм*. Дослідження складалося з двох етапів. Завданням першого етапу було розроблення методичного інструментарію для визначення уявлень про індивідуалізм і колективізм. Для цього з восьми методик відібрано індикатори, спрямовані на вимірювання інтернальності-екстернальності, альтруїзму-егоїзму,

конформізму-нонконформізму, спілкування з оточенням і ставлення до інших, комунікативних та афіліативних тенденцій тощо: діагностика парціальних позицій інтернальності-екстернальності особи С. Бажина, С. Голинкіна, А. Еткінда, діагностика особистісної постави «альтруїзм-еґоїзм», діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особи С. Бубнової, діагностика мотиваційної структури особистості В. Мільмана, діагностика емоційної спрямованості особистості, діагностика мотиваторів соціально-психологічної активності особи, дослідження комунікативно-характерологічних тенденцій Т. Лірі [Фетискин, 2002, с. 14–18, 26–28, 32–24, 76–82, 94–95, 125–129], методика багатofакторного дослідження особистості Р. Кеттелла [Практическая психодиагностика..., 1998, с. 192–239]. Відібрані індикатори відредаговано шляхом подання їх у вигляді висловів, згоду з якими респонденти мали оцінювати за 5-бальною шкалою.

Було також опитано 33 студенти-психологи Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Запропонована їм анкета мала вигляд семантичного диференціала, що містив 35 біполярних шкал. За таким переліком респонденти спочатку оцінювали людину-колективіста – того, хто ставить інтереси колективу, громади, суспільства вище за свої власні, а потім – людину-індивідуаліста – того, хто власні інтереси і незалежне існування цінує вище за колективне співжиття.

За результатами кореляційного аналізу отриманих оцінок 70 ознак виділилися 16 шкал, у межах яких проявилася значуща кореляція між оцінками, даними індивідуалістам і колективістам. Далі проведено факторний аналіз у просторі цих індикаторів. Виділилися дев'ять факторів із загальною дисперсією 77,4%.

Визначено 10 пар ознак, що характеризують водночас індивідуалістів і колективістів та ввійшли до якогось одного фактору з однаковим або протилежним знаком: безвідповідальний – сумлінний, упертий – поступливий, замкнутий – відкритий, добрий – еґоїстичний, залежний – незалежний, черствий – чуйний, рішучий – нерішучий, інтелігентний – неінтелігентний, не поважає самого себе – поважає самого себе, самостверджується – не самостверджується. Ці риси також було включено до анкети після відповідного оформлення їх у вигляді висловів.

Загалом анкета містила 155 пунктів. Зміст двох із них цілеспрямовано відображав оцінку респондентами свого власного колективізму («Я завжди ставлю інтереси колективу, суспільства вище за свої власні») або індивідуалізму («Буває, що власні інтереси і незалежне існування я ціную вище за колективне співжиття»).

За цією анкетой було опитано 123 особи – мешканці Києва, у т. ч. 48% чоловіків і 52% жінок; особи віком до 30 років становили 36,6%, від 30 до 50 років і 50 років і старші – по 31,7%.

Обробку даних здійснено за двома ракурсами. Спершу за результатами кореляційного аналізу визначено 25 ознак, що мають найвищий рівень кореляції з двома вищезгаданими індикаторами. У просторі цих 25 та двох вищеназваних ознак проведено факторний аналіз, у результаті якого виділилися шість факторів із загальною дисперсією 50,1%.

Ці фактори розкривають психологічну структуру уявлень респондентів про індивідуалізм і колективізм. Важливо зазначити, що індикатори індивідуалізму і колективізму ввійшли зі значущим навантаженням до різних факторів: оцінка колективізму – до першого, другого та шостого, а індивідуалізму – до другого, третього і четвертого. Це має бути свідченням браку однозначного дихотомічного зв'язку між цими двома категоріями в уявленнях про них.

Перший фактор (вклад у загальну дисперсію 13,6%) об'єднав риси, відповідні до змісту яких його названо «альтруїзм». Найбільше навантаження тут припало на вислів «Якщо хтось із близьких досить довго хворіє, я виконуватиму за нього його обов'язки по господарству сумирно й покірливо». Ознаки, які поєдналися в межах другого фактору (11,2%), дали підстави назвати його «милосердя». Найбільш показовим став вислів «Я намагаюся втішити кожного». До третього фактору (8%) увійшли показники «егоїзму». Ця риса дістала втілення у твердженні «Спершу людина повинна думати про себе, а потім уже про інших». Четвертий фактор (6,3%) склали індикатори, що відображають таку собі «захисну нав'язливість». Найтиповішим виявився вислів «Піклування про інших часто йде на шкоду собі». Зміст п'ятого фактору (6,2%) визначили пункти анкети, у яких зафіксовано «громадську активність». Це, зокрема, вислів «Серед моїх робочих справ багато місця посідає громадська робота». Шостий фактор (4,8%) було названо «вимушений колективізм». Його зміст до певної міри відображає самооцінний вислів «Я замкнутий».

Для обробки даних за другим ракурсом із загальної вибірки було виділено дві групи респондентів: 27 «колективістів» (це ті, хто високо оцінив вислів про колективізм і низько – про індивідуалізм) і 51 «індивідуаліст» (ті, що дали протилежні оцінки). Оцінка вислову «Я завжди ставлю інтереси колективу, суспільства вище за свої власні» в цих групах становила, відповідно, 4,1 та 1,8 бала, а «Буває, що власні інтереси і незалежне існування я ціную вище за колективне співжиття» – 2,4 і 4 (тут і в усіх наступних випадках рівень значущості відмінностей $p \leq 0,01$).

Виявлено 17 ознак, за якими є значущі відмінності між обома групами. У просторі таких ознак проведено факторний аналіз, у результаті якого виділилися п'ять факторів із загальною дисперсією 55%.

І в цьому випадку індикатори колективізму та індивідуалізму опинилися в різних факторах – у першому і третьому відповідно.

Зміст першого фактору (вклад у загальну дисперсію 22,3%) виявився подібним до аналогічного фактору, описаного вище, відтак його теж названо «альтруїзм». Найбільш навантаженим тут виявився вислів з оцінкою свого колективізму, а наступним за значенням – вислів «Якщо хтось із близьких досить довго хворіє, я виконуватиму за нього його обов'язки по господарству сумирно й покірливо». «Колективісти» оцінили його значення на 4,6, а «індивідуалісти» – на 3,8 бала.

Другий фактор (11,2%) відображає схильність до «доброзичливого конформізму». Найбільш вагомим стало твердження «Я з усіма погоджуюся». У групі «колективістів» його оцінка становила 2,5, а серед «індивідуалістів» – 1,9 бала.

Третій фактор (7,6%) виявився подібним до п'ятого фактору («громадська активність») у попередній факторній структурі, тут на перше місце вийшов вислів «Серед моїх робочих справ багато місця посідає громадська робота». Оцінка його значення «колективістами» становила 3, «індивідуалістами» – 2,4 бала. Проте зміст решти індикаторів (наприклад, другого за значенням – «Я великодушний, терпимий до вад») дав підстави назвати цей фактор «комунікативною доброзичливістю». (Вислів із позитивною оцінкою свого індивідуалізму ввійшов до цього фактору з протилежним щодо інших ознак знаком).

Схожий зміст проявився в четвертому факторі (7,1%), названому «готовність допомагати». Найбільш показовим став вислів «Я завжди дружелюбний». Його оцінили на 4,1 («колективісти») і 3,5 («індивідуалісти») бала.

У межах п'ятого фактору (6,8%) об'єдналися вислови, що сукупно означають «альтруїстичний пафос». Головний показник – вислів «Найбільша цінність у житті – жити для інших людей». «Колективісти» дали йому 3,8 бала, «індивідуалісти» – 3,1.

Підсумовуючи описані залежності, можна висувати, що в уявленнях громадян індивідуалізм і колективізм не становлять психологічно стрункого, внутрішньо однорідного дихотомічного явища. Попри позірну протилежність вони не завжди і не цілковито утворюють взаємозалежну і водночас взаємовиключну пару. Максимально можливий колективізм не конче означає цілковитий брак індивідуалізму, як і навпаки.

У змісті колективізму респонденти частіше вбачають внутрішню моральну потребу, що становить особистісну, термінальну цінність і є ваговою підставою для самоповаги та високої самооцінки. Особа легко й швидко знаходить аргументи для схвалення своїх поглядів і вчинків, якщо вони узгоджуються з колективістськими ідеалами, а її колективістські нахили здобувають прихильну оцінку з боку оточення.

Другий параметр, за яким оцінюють і цінують колективізм, – це його придатність бути комунікативно-прагматичною нормою, що забезпечує достатній (або високий) ступінь адаптації в соціумі. Можна сказати, що рівень моральності такого колективізму істотно нижчий, але його суть полягає радше у виправданні спрямованості дій і зусиль на доцільне структурування соціального простору та досягнення позитивних результатів спільної діяльності.

Водночас колективізміві приписують і компенсаторно-захисний зміст, розглядаючи його як вимушений, раціонально обраний конформізм, що дає особі змогу більш-менш безпроблемно співіснувати і взаємодіяти з оточенням та уникати зайвих непорозумінь і непотрібних конфліктів, що можуть утруднювати перебіг індивідуальної та колективної життєдіяльності.

В уявленнях про індивідуалізм поступово меншає виразно негативного забарвлення, нав'язаного радянськими ідеологічними постулатами. Його дедалі сильніше пов'язують із процесами пози-

тивного самовизначення і самоствердження, виявами особистої ініціативи, узяттям персональної відповідальності. Проте в соціальних уявленнях продовжує домінувати ототожнення індивідуалізму з егоїзмом.

Висвітлення та інтерпретація ціннісного змісту уявлень пересічних громадян про індивідуалізм і колективізм як важливої *мотиваційної складової їхніх життєвих орієнтацій* стало метою ще одного дослідження – описаного в розд. 7 опитування 40 мешканців Одеси. Їм, зокрема, було поставлено запитання: Які позитивні риси, на ваш погляд, притаманні колективізму? Які негативні риси має колективізм? Які позитивні риси має індивідуалізм? Які негативні риси має індивідуалізм? За кого та якою мірою ви себе вважаєте – за колективіста чи індивідуаліста, і чому?

Більшість респондентів відповідала з достатньою мірою зацікавленості, хоча й без особливого ентузіазму. Кілька осіб дало розгорнуті відповіді. Натомість вислови кількох респондентів були дуже лаконічними, а окремі пункти залишилися без оцінки.

Відповіді було отримано на більшість поставлених запитань у достатньому обсязі. Зафіксовані вислови було опрацьовано за методом контент-аналізу. Структура відповідей загалом відповідала структурі запитань, а в тих випадках, коли мало місце змішування змісту, відповідні смислові одиниці зараховано до тих пунктів, до яких вони стосувалися більше.

В оцінці позитивних рис колективізму респонденти були найбільш продуктивними та найменш одностайними: загалом виділено 67 ознак, які об'єднано в десять оцінних категорій. Найчастіше говорили про взаємодопомогу (12 осіб) та згуртованість (11 осіб), до яких тяжіють, і переваги спілкування (три особи). Другу групу ознак становили спільні цілі, інтереси, цінності (дев'ять осіб) та почуття причетності (чотири особи). Сім осіб сказали, що в колективі вони почувуються більш захищеними, і стільки само – що гуртом легше розв'язувати різноманітні проблеми. Для шести опитаних важливими виявилися умови для розвитку, що їх дає колектив. Дві особи наполягали на тому, що в колективі цікавіше жити й працювати. Шестеро зробили акцент на вищій продуктивності колективного виробництва, при цьому більшість їх апелювала до колишнього соціалістичного способу його організації. Дві особи заявили, що колективізм не має позитивного змісту. Троє – не дали відповіді на це запитання.

Таким чином, в оцінці переваг колективізму домінують ознаки комунікативної спільності, ціннісно-орієнтаційної єдності, психологічної захищеності, особистісного розвитку, виробничої продуктивності.

Оцінки негативних рис колективізму (42 вислови) узагальнено в п'яти категоріях. Відносно частіше (десять осіб) респонденти говорили про наявність негативного змісту в тих випадках, коли сам колектив орієнтується на соціально осудні цінності, діє проти моральних і правових норм. Ще семеро осіб назвали такі прояви неодмінними характеристиками колективу (пияцтво, злодійство, кумівство). Дев'ять респондентів заявили про те, що колектив – це сіра маса, «стадо», яке об'єднує безвідповідальних людей. Так само дев'ятеро назвали колектив сприятливим середовищем для впливів і маніпуляцій із боку владних або інших структур. Сім осіб говорили про придушення індивідуальності в колективі. Троє опитаних сказали, що колективізм не має негативних рис, а п'ятеро не дали відповіді на це запитання.

Отже, негативний образ колективізму зосереджується навколо обмеження індивідуальності, об'єднання людей в одноманітну безвідповідальну масу, що легко стає об'єктом маніпулювання і сприяє поширенню аморальних тенденцій.

Позитивні оцінки індивідуалізму було висловлено 41 раз, їх об'єднано в шість категорій. Найчастіше йшлося про можливість особистісного розвитку (10 осіб), індивідуальну свободу думок і вибору цінностей (дев'ять), незалежність у діях (сім), наявність власної позиції (шість), почуття особистої відповідальності (шість). Три особи зазначили переваги індивідуального способу виробництва. Четверо опитаних заявили, що індивідуалізм не має позитивного змісту, а п'ятеро не дали конкретної відповіді.

Переваги індивідуалізму, отже, респонденти насамперед убагачують у забезпеченні умов для розвитку особи та вияву індивідуальної ініціативи.

Було зібрано 40 висловів про негативні сторони індивідуалізму, які об'єднано в сім категорій. Найвиразніше респонденти виділили такі особливості, як роз'єднаність (вісім осіб) і брак спілкування (шість). До них тяжіють і різноманітні ознаки асоціальності (вісім осіб). Говорили також про егоїзм (п'ятеро опитаних), аморальність та особистісну деградацію (по три особи). Сім осіб зазначили безпо-

радість особи, яка позбавлена підтримки оточення. Двоє респондентів заявили, що індивідуалізм не має негативних рис, а п'ятеро не змогли відповісти на це запитання.

Отож можна гадати, що в уявленнях респондентів проблемні наслідки індивідуалізму полягають в ізоляції від соціуму, браку допомоги, різних варіантах негативного особистісного розвитку.

Оцінюючи себе самих за шкалою індивідуалізму-колективізму, респонденти показали виразну симетричність розподілу. Колективістами назвали себе шість осіб, радше колективістами – десять. Індивідуалістами і радше індивідуалістами – чотири і дев'ять осіб, відповідно. Семеро опитаних визначили себе як рівною мірою індивідуалістів і колективістів.

Частина респондентів, пояснюючи свої оцінки, декларувала бажання стати більшими колективістами (шість осіб) або індивідуалістами (чотири особи), ніж вони є. Статистично значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,05$ зафіксовано в такому випадку: окремі колективісти виявили бажання стати більш індивідуалістичними (що вочевидь відповідає панівній суспільній тенденції, із наявністю якої, як ми вже знаємо, погодилася більшість опитаних).

Респонденти, які визнали себе за колективістів, порівняно частіше заперечували негативні риси колективізму ($p \leq 0,01$) та позитивні – індивідуалізму ($p \leq 0,05$). Ті, хто хотів би стати більшими колективістами, ніж вони є, підкреслювали почуття причетності, яке забезпечує колективізм ($p \leq 0,05$), та наголошували на небезпеці аморальності з боку індивідуалізму ($p \leq 0,01$). Особи, які вважали себе радше за індивідуалістів, сильніше нарікали на придушення індивідуальності колективом та цінували незалежність, яку дає індивідуалізм (в обох випадках $p \leq 0,05$). Ті, кому хочеться стати більшими індивідуалістами, звертали увагу на небезпеки маніпулювання колективом, а ті, кому цього не хочеться, відзначали брак спілкування в індивідуалізмі (в обох випадках $p \leq 0,05$).

У віковому розрізі молодь значуще частіше ($p \leq 0,05$) звертала увагу на можливість маніпулювання думкою колективу, а також (на рівні тенденції) зазначала такі позитивні риси індивідуалізму, як прагнення індивідуальної свободи та наявність власної позиції, констатувала роз'єднаність як негативну рису індивідуалізму. Особи середнього віку більше (на рівні тенденції) говорили про відповідальність і безпорадність індивідуалістів. Представники старшого поко-

ліній значуще рідше ($p \leq 0,05$) наголошували на взаємодопомозі як колективістській рисі.

У двох випадках проявилися значущі статеві відмінності: жінки частіше згадували про взаємодопомогу, а в негативній оцінці колективу нарікали на те, що сам колектив може мати неправильну спрямованість ($p \leq 0,05$).

Для уточнення психологічної структури уявлень респондентів про психологічний зміст індивідуалізму і колективізму отримані оцінки позитивного і негативного змісту цих явищ було піддано процедурі кластерного аналізу за методом Варда. За врахованими тут 28 ознаками респонденти розподілилися на сім кластерів.

Належить зазначити, що змістові всіх кластерів притаманна така собі двоїстість – поєднання ознак, що відображають істотно відмінні аспекти індивідуалізму і колективізму, які, проте, певним чином корелюють у свідомості респондентів.

Перший кластер об'єднав респондентів, яким властиві ознаки, що їх можна визначити як «причетність задля розвитку». Тут ідеться про переживання почуття причетності до колективних справ, наявність спільних цілей, особистісний розвиток у колективі на противагу можливій деградації індивідуалістів.

Зміст другого кластера описано як «розвиток у спілкуванні, а не роз'єднанні». Сюди поряд із спілкуванням і розвитком як позитивними характеристиками колективізму ввійшла й така перевага індивідуалізму, як посідання власної позиції. Ці ознаки сукупно протистоять роз'єднаності індивідуалізму та негативному впливу «поганого» колективу.

В основу третього кластера лягла цінність для респондентів «взаємодопомоги як засобу запобігання безпорадності». Таку безпорадність, з одного боку, зумовлює властивість колективу бути об'єктом маніпуляцій, а з другого – брак сприятливого оточення для індивідуаліста.

У четвертому кластері поєдналися оцінки, що сукупно показують «єднання задля індивідуальної свободи» в суперечливому поєднанні рис індивідуалізму і колективізму. Ідеться про згуртованість як позитивну рису колективізму, його негативну рису – придушення індивідуальності, позитивну рису індивідуалізму – прагнення індивідуальної свободи.

П'ятий кластер містить ознаки, які дали підстави назвати його «захисною просоціальною». Тут підкреслено значення таких особливостей колективізму, як почуття захищеності та полегшення способу існування, і відкинуто притаманні індивідуалістам егоїзм та асоціальну поведінку.

До шостого кластера «індивідуальна відповідальність проти колективної безвідповідальності» ввійшли почуття відповідальності як позитивна риса індивідуалізму і характеристика колективу як безвідповідальної «сірої маси».

Найбільше ознак склали сьомий кластер «продуктивність проти аморальності». У його межах заакцентовано переваги виробництва – як індивідуального, так і колективного, яким протистоять брак спілкування та аморальність в індивідуалізмі, злочинство та інші аморальні риси колективізму.

Узагальнення описаних даних дає підстави гадати, що проблема індивідуалізму і колективізму не належить до таких, що істотно турбують пересічних громадян. Водночас ці питання не перебувають і на далекій периферії їхніх ціннісних орієнтацій. Можна вважати, що належні оцінки рідко стають самостійним чинником ціннісного ставлення до дійсності, але досить легко й швидко актуалізуються в разі виникнення відповідного контексту. Цьому, зокрема, сприяє суттєва стереотипізація змісту цих двох категорій, особливо колективізму.

Зроблені респондентами оцінки індивідуалізму і колективізму здебільшого мають взаємопов'язаний зміст і найвиразніше розподіляються за трьома дихотомічними шкалами: конформізм – нонконформізм (за окремими ознаками можна було б виділити й шкалу екстернальності – інтернальності, але її специфіка щодо конформізму в уявленнях респондентів простежується невиразно); альтруїзм – егоїзм; продуктивність – безпорадність.

Конформістський зміст стосується колективізму і полягає в згуртованості, наявності спільних цілей і почуття причетності, почутті захищеності, а водночас належності до «сірої маси», піддатливості на маніпуляції, придушенні індивідуальності. Натомість індивідуалізові респонденти приписують нонконформістські характеристики, такі як прагнення індивідуальної свободи, наявність власної позиції, незалежність у діях, почуття особистої відповідальності, до

яких додаються брак спілкування, роз'єднаність, асоціальні тенденції.

За шкалою альтруїзму – егоїзму отримано набагато менше оцінок. Альтруїзм зведено переважно до взаємодопомоги, натомість егоїзм постає у своїй власній подобі, до якої тяжіє низка інших аморальних рис.

Ознаки продуктивності і безпорадності виявилися найменш чітко поділеними між індивідуалізмом і колективізмом і стосуються обох категорій. Продуктивність, по-перше, полягає в забезпеченні можливостей для особистісного розвитку, що їх, з одного боку, дає колектив, а з другого – які може бути реалізовано лише в результаті індивідуальних намагань особи. Протилежним ефектом стає деградація – або під впливом надмірної залежності від колективу, або через гіпертрофовану відірваність від соціального контексту. По-друге, продуктивність характеризує підвищення ефективності: колектив може забезпечити вищу результативність спільної праці, а водночас респонденти говорять про вищу ефективність індивідуального виробництва.

За переважно очевидними й стереотипними оцінками індивідуалізму і колективізму спостерігаються й невротично-захисні ставлення, до яких удаються громадяни, намагаючись визначити та обстояти свою особисту позицію в контексті бурхливих суспільних процесів.

10. Індивідуалізм і колективізм українців: ми не такі самі, як інші?

Хоча сучасна психологія не дуже полюбляє говорити про сталі диспозиційні психологічні характеристики особи, а тим паче спільнот або суспільств, громадська увага до особливостей великих груп і спільнот, відмінностей між ними залишається і вочевидь залишатиметься великою. Людям-бо завжди цікаво знати, чому доля одних великих груп населення, зокрема етнічних і політичних, складається в один спосіб, других – у якийсь інший.

До найпопулярніших пояснень належать посилення на національний характер (як сукупність найстійкіших і найголовніших для національної спільноти психологічних властивостей, особливостей сприймання навколишнього світу, рис поведінки) або масову культуру (стандартизовані й однорідні продукти культури та пов'язаний із ними досвід поведінки широких верств населення).

Як уже було сказано, більша чи менша схильність до індивідуалістичних або колективістських норм і цінностей становить важливу характеристику масової культури і значущий параметр, за яким окремі культури відрізняються між собою.

Найчастіше говорять про *індивідуалістичні західні і колективістські східні культури* (див., напр., [Донченко, 1994, с. 80]). За найбільш універсальними шкалами світового масштабу Україну здебільшого зараховують до культур колективістських. Так, досліджуючи кроскультурні особливості української ділової культури, Т. Близнюк показала, що в ній домінує колективізм, який, проте, легше помічають іноземці [Близнюк, 2012].

Іноземців, наприклад, часто дивує непривітне ставлення пострадянських людей до незнайомих осіб. Проте добре враження справляє близькість стосунків у вузькому середовищі – у сім'ї, серед друзів і колег. Це також своєрідний прояв колективізму: незнайомі люди нічим особливим не цікаві і не варті уваги й поваги, бо вони так само, як і всі решта, є частиною великого колективістського соціуму,

де індивідуальність кожного є малозначущою. (Схоже, що така особливість трохи більше властива росіянам, ніж українцям). Натомість потрібні кожній людині просоціальні комунікативні почуття ми з більшою готовністю адресуємо своїм близьким. Порівняно з росіянами українці виявляють дещо більшу коректність у спілкуванні з незнайомими особами та водночас більшу емоційну прив'язаність до людей із близького оточення.

Мешканці індивідуалістичного Заходу, спілкуючись із незнайомими людьми, поводяться привітніше за нас. Пригадаймо хоча б знамениту американську посмішку, яка часто-густо видається нам штучно-вдаваною, а для американців є звичною нормою і здається цілком натуральною. З іншого боку, носії західних культур, і найбільше американці, потерпають через надмірну психологічну дистанцію між найближчими людьми – чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, братами і сестрами, що для них також становить їхню соціально-психологічну норму. Тому-то вони набагато частіше бігають до психоаналітиків, аби звіритися їм в інтимно-особистісних питаннях та діставати емоційну розрядку – те, що ми маємо постійно й безплатно, спілкуючись зі своїми ближніми. Ці їхні норми відображають і підтверджують властивий їм індивідуалізм, а наші – колективізм українців, спрямований на близьке оточення, задля якого ми буваємо готові пожертвувати багато чим.

Очевидно, у такому позитивному спрямуванні міжособових стосунків в українському середовищі криється й небезпека переростання їх у кумівство як негативне соціально-психологічне явище і психологічну основу надто поширеної толерантності до корупції на повсякденно-побутовому рівні. Зробити послугу кумові-сватові-братові, злегка знехтувавши норми моралі або приписи закону, – це, по суті, загальновизнана чеснота, недотримання якої, навпаки, сприймають як порушення норм моралі.

Загалом Україну включають у сферу домінування *норм і цінностей російсько-євразійської цивілізації*. Відтак українське суспільство, зазвичай разом із російським, визначають як переважно колективістське (див., напр., [Донченко, 1994, с. 80]) або, рідше, проміжне, межове, яке поєднує в собі риси індивідуалістичні і колективістські. Так, шукаючи місце України на шкалі між індивідуалістичним Заходом і колективістським Сходом, І. Мейжис і Л. Почебут зараховують її до «межових» культур – тих, що перебувають на пограниччі схід-

них і західних впливів. Водночас вони зазначають, що коли виходити з найдавніших і найстійкіших уявлень про створення сімей та їхнє повсякденне життя, то Україна (як і Росія) належить до індивідуалістичної культури. (Менш однозначним є ставлення до влади і виховання дітей). Авторки закликають до повернення українців до первісно притаманної їм кореневої ментальності, що пов'язана з індивідуалістичною культурою [Мейжис, 2006].

Можна, мабуть, погодитися з тим, що з погляду міжнародних кроснаціональних порівнянь українці не відрізняються аж так принципово від росіян за своїм психологічним складом і стилем життя (про певні істотні відмінності йтиметься нижче). Бо коли порівнювати українців і росіян із, наприклад, китайцями, індусами, латиноамериканцями, африканцями, то важко знайти риси, за яким перші чи другі більше схожі на представників екзотичних для нас етнічних груп, ніж між собою.

Українське суспільство, нація, етнос перебувають у зоні майже тотального впливу російської цивілізації, звільнення від якого, очевидно, і є головним завданням теперішнього історичного етапу. Залежність від Росії становить чи не найважливіший психоментальний і психоемоційний пункт української масової свідомості. Прагнучи позбутися такої залежності, свідомі й зацікавлені українці з напруженою увагою ставляться до пошуку наявних відмінностей між українцями і росіянами, аналізують їх, охоче гіпертрофують, шукаючи в цьому додаткову підпору для незалежницьких устремлінь. Наша ментально-психологічна близькість/віддаленість від росіян зробилася простором напружених оцінок і ставлень, що викликають постійний громадський інтерес і легко збурюють суперечки й конфлікти навколо цього питання. Тому ми з особливим ентузіазмом вишукуємо все те, що дає нам підстави почуватися інакшими, ніж вони.

У цьому контексті параметри індивідуалізму/колективізму виявилися одними з найпривабливіших. Актуальний тренд, багаторазово проголошений у публіцистиці, але набагато рідше – у наукових текстах, полягає в тому, що українці були більшими індивідуалістами, ніж росіяни (див., напр., [Донченко, 1994, с. 66–67]), були ближчими до Європи, були власне європейцями. Наш індивідуалізм – це й результат, і прояв, і чинник європейськості.

Про різні джерела історичних типів гармонії в українському і російському соціумі пише І. Нагіленко. У євразійській (російській) культурній традиції центром реалізації гармонії стає не індивід, а спільнота, тому у світогляді велику роль відіграє колективізм. Гармонія між почуттями, розумом і волею виникає завдяки ідеології, центром реалізації якої є колективізм. Тому пізнання гармонії росіянами відбувається через колективне до індивідуального. В українській культурній традиції центром реалізації гармонії стає індивід, який, пізнаючи самого себе, поступово виходить на рівень персоналізму – визнання неповторної індивідуальності, яка одночасно є складовою роду, нації. Відтак український варіант сприймання гармонії відбувається через індивідуалізм до колективізму. Тому українець глибоко орієнтується в людських стосунках, пов'язаних із моральністю, бачить у кожному індивіді його здатності – як позитивні, так і негативні [Нагіленко, 2012].

Поневоливши Україну на три з половиною сторіччя, Росія намагалася нав'язати українцям чужинний менталітет і спосіб життя, а колективізм – це одна з головних рис, яку вони нав'язували. Що більше українці у своєму колективізмі уподібнювалися до росіян, то більше це знаменувало ефективність ментальної русифікації, яку оцінювали в діапазоні між торжеством дружби народів і утвердженням рабської свідомості.

Період незалежності – це час повернення до етнонаціональних джерел, а отже, і відновлення первісно притаманного (?) українцям індивідуалізму. Тому кожна ознака його посилення в діях і поглядах українців тішить думку й почуття прихильників якнайповнішого відокремлення від Росії. Що більше ми відрізняємося від росіян, то більше маємо підстав для психологічного усамостійнення, ментального й політичного самоствердження.

Цікавим прикладом такого «нарцисичного» тлумачення тяги українців до індивідуалізму є розгляд його в контексті негативного ставлення українців до влади. О. Бондаренко наполягає, що за своїми фундаментальними характеристиками ментальність українця зорієнтована переважно на індивідуалізм, а не колективізм. Вона називає об'єднання індивідуалізму з ідеєю рівності і відрази до насильницької влади найбільш стійким інваріантом українського менталітету в соціально-політичному аспекті. В українській ментальності немає «матриці» світосприймання з абсолютною домінантою тотального

підпорядкування по вертикалі, що спрямовувалася б у якийсь надособовий центр [Бондаренко, 2001].

Проблему індивідуалізму/колективізму українського народу крізь призму ставлення до влади розглядає й Є. Копельців-Левицька, аналізуючи трансформацію правової ментальності громадян України. Посилаючись на цілу низку українських і російських джерел, вона узагальнює думку про сталий, сказати б, диспозиційний «общинний» колективізм росіян і такий самий стійкий індивідуалізм українців, поєднаний з ідеєю рівності, поваги до окремого індивіда та його свободи, гостре неприйняття деспотизму й абсолютної монархічної влади [Копельців-Левицька, 2015].

Посилення індивідуалізму, що нібито має місце, породжує, проте, одну моральну проблему. У масовій свідомості колективізм залишається привабливою цінністю. Мало того, колективізм, принаймні в його альтруїстичному варіанті, не може не бути привабливим як чинник служіння людям та любові до ближнього. Тож чи справді українці мають намагатися ставати дедалі більшими індивідуалістами, а коли так, то як далеко маємо ми зайти в цьому намаганні? І якщо єдиною підставою такої зміни ціннісних орієнтацій і стилю життя є бажання позбутися залежності від росіян, то чи не потрапляємо ми в нову залежність: робити все інакше, ніж роблять вони, і в усьому намагатися бути на них не схожими?

Попри певну корисність такої позиції (бо звільнитися від залежності таки треба) слід підкреслити, що вона не є продуктивною, а принаймні є набагато менш продуктивною, ніж розвиток шляхом самоствердження без постійного огляду на росіян як негативний критерій-приклад розвитку для українців.

Оскільки зміна суспільно-економічної формації на пострадянському просторі, тобто й в Україні і Росії, передбачає посилення ліберально-індивідуалістичних тенденцій громадсько-політичного життя, то відхід від колективізму і наближення до індивідуалізму, на якому ми акцентуємо увагу і яким часто-густо пишаємося, на теперішньому історичному етапі відіграє позитивну роль. Мабуть, це додає істотної соціально-психологічної привабливості індивідуалістичним рисам, які допомагають пересічній особі досягати вищого рівня самоефективності. Про цікаву відмінність, наприклад, пише О. Злобіна: оцінюючи образ бажаного життя, українські респонденти частіше заявляють, що хочуть жити так, як живуть люди в сучасних

культурних, цивілізованих країнах, а російські – не гірше за більшість сімей у своєму районі. Українці також оптимістичніше, ніж росіяни, оцінюють перспективи своїх досягнень у разі життя на Заході [Злобіна, 2004, с. 350–352].

Поєднання таких особливостей індивідуалізму як риси сучасної, прогресивної і ментально антиросійської, очевидно, і зумовило підвищення інтересу до нього та дедалі частіше прийняття як бажаної характеристики. Водночас попри наполегливе бажання бути або здаватися індивідуалістами слід усе-таки визнати, що в контексті кроскультурних порівнянь українці є радше колективістами. Інша річ, що наш колективізм має риси, які відрізняють українців від росіян.

Насамперед варто звернутися до поділу колективізму на *вертикальний і горизонтальний*. Є чимало оцінок, щоправда більш публіцистичних, ніж наукових, згідно з якими колективізм росіян має вираженіший вертикальний характер, ніж колективізм українців. Це означає, що російська ментальність має централізовано-ієрархічні орієнтації, визнавання рівності прав і можливостей громадян поєднується з наділянням владними повноваженнями певних осіб і структур – не як таких, що їх обрано для координації спільної діяльності, а таких, що посідають наперед визнані права та обов'язки керувати суспільством, видавати розпорядження, установлювати норми й цінності, нагороджувати і карати. Така своєрідна еліта в очах більшості дістає право бути самодостатньою інстанцією, рішення якої є вагомішими за приписи закону, головне, щоб вони не порушували установлених норм та уявлень про справедливість, які більшість громадян поділяє.

Колективізм тут у тому, що всі перебувають у приблизно однаковому соціальному статусі, на приблизно однаковій відстані від влади, усіх об'єднує спільна любов до вождя. Для вертикального колективізму наявність єдиного для всіх об'єкта прихильності має виняткове значення. Основу такої людської спільності З. Фрейд колись пояснював глибинним лібідозним зв'язком між людьми: його енергію початково спрямовано на вождя, але позаяк вождь далеко, то ця енергія поширюється на тих, хто навколо, між усіма учасниками встановлюються лібідозні зв'язки, які визначають і продовжують їхні стосунки [Фрейд, 1991, с. 99–101].

Якщо погодитися з такою характеристикою російської ментальності, то стає очевидним її зв'язок із безумовно притаманною росіянам імперською свідомістю. Повинна бути велика й могутня імперія як етнополітична структура, яка втілює й забезпечує велич усього, що до неї належить, – держави, підданих, нації, мови, культури, історії, політики, економіки, спорту і т. ін. Власне, об'єкт або предмет величі не є принциповим, просто все, що такій величі сприяє, стає важливим і потрібним, а те, що їй суперечить, має бути або проігнороване, або подолане. І, зрозуміло, ця велич стосується до всіх тих, хто її поділяє, хто до неї причетний, хто її визнає. Велич поширюється приблизно порівну на всіх членів суспільства, а радше на кожного з них настільки, наскільки він хоче і може її прийняти як цінну для себе. Особа сприймає велич як видатну ідею, як прекрасні символи, що її позначають, і як єднання з масою співвітчизників-однодумців – усіх тих, на кого вона поширюється.

Порівняно з російським український колективізм містить істотно менший ступінь підпорядкування владній або ідеологічній вертикалі. Українці мають і виявляють прихильність радше до найближчого оточення – сім'ї, родини, друзів, земляків. Їх менше цікавить абстрактне самоствердження держави і нації порівняно з росіянами, натомість більше турбує добробут і загалом добростан близьких людей.

Якщо максимально загострити ці відмінності, то можна сказати, що росіяни більшою мірою готові жертвувати собою заради ідеалів та інтересів соціуму, із яким вони ідентифікуються, тобто Росії, боротися за неї як за свою батьківщину, натомість українцям властивіше захищати свою ба́тьківщину, відносно невелику місцевість, де розташована їхня домівка, проживають близькі люди, перебігає повсякденне життя.

Кожна з цих двох позицій має як переваги, так і вади. В історії можна знайти чимало прикладів, коли росіяни з більшим завзяттям воювали за інтереси Росії, істинні чи хибні, натомість українці обмежувалися боротьбою «за своє» і не могли масово піднятися на рівень широкого розуміння та обстоювання загальнонаціональних інтересів. (Історичний приклад часів громадянської війни 1917–1921 років – пасивність більшості українських селян та масовий вихід воjakів із військ УНР під впливом большевицької пропаганди).

Сьогоднішні численні приклади відчайдушної самопожертви українців в умовах українсько-російської війни не спростовують цієї особливості, адже йдеться все-таки про відносно нечисленну верству українських громадян, які здобулися на те, щоб піти на війну, ризикуючи загинути і гинучи за свободу й незалежність своєї країни. Такі люди завжди були, навіть у найгірші часи, вони є і завжди будуть. Інша річ, що приклади такої самопожертви дають підстави сподіватися, що з цього погляду українська ментальність розвивається в позитивному напрямі посилення загальногромадянських і патріотичних постав.

Описаний «мінус» української ментальності вочевидь обертається величезним плюсом – здатністю турбуватися про ближніх – не абстрактних співгромадян, а конкретних осіб, тих, хто потребує опіки й допомоги, більшою незалежністю від влади й держави, сильнішим покладанням на власні сили.

Що ж до росіян, то їхня готовність жертвувати собою в ім'я величних ідеалів неминуче обертається більшою чи меншою байдужістю до потреб і проблем інших людей – не як сукупності співгромадян, а тих, хто перебуває поруч, потребує допомоги, розраховує на співчуття. Адже головне – не їхні потреби, почуття й проблеми, а те, як утверджується велика спільна ідея, носіями якої вони всі є однаковою мірою, а отже, ніхто не є кращим або гіршим за інших, а відтак не повинен розраховувати на особливу увагу з боку оточення: будь таким, як усі.

Особливості індивідуалізму/колективізму українців і росіян розкриває й інше уявлення про різницю між цими двома етносами. Порівнюючи їх, часом підкреслюють вищу *фемінінність українців* і вищу *маскулінність росіян*. О. Донченко, проте, приписує фемінінні риси одним і другим, але в зробленому нею описі особливостей обох етносів українці мають більш «жіночний» вигляд, ніж росіяни [Донченко, 1994, с. 104–109].

Навряд чи можна знайти переконливі показники, які б фіксували гендерні і статеворольові відмінності за рівнем індивідуалізму/колективізму. Серед чотирьох основних сфер, у яких, за А. Монтворі, найвиразніше простежуються відмінності в психології чоловіків і жінок, ідеться, зокрема, про зміст моралі: чоловіки сильніше орієнтуються на стабільні абстрактні правила, жінки більше

схильні до ситуативно-особистісних інтерпретацій [Куниціна и др., 2001, с. 439–440].

Звідси можна висувати аналогії щодо того, як представники обох статей трактують цінності індивідуалізму/колективізму, вибирають їх та реалізують у своїй поведінці. Як і за більшістю гендерних і статеворольових відмінностей, за рівнем сукупного вияву одних і других рис чоловіки і жінки принципово не відрізняються, а має місце дещо різний зміст цілей і способів практичної реалізації індивідуалістичних і колективістських постав. Чоловічий індивідуалізм виразніше проявляється в прагненні соціально значущих досягнень, задоволення амбіцій, самоствердження в соціумі як активного суб'єкта діяльності. Жіночий індивідуалізм більше зорієнтовано на створення комфортного середовища, у якому особа почувається потрібною й жаданою. Якщо за найвищий вияв колективізму вважати готовність пожертвувати собою заради інших людей, то чоловіки частіше ладні віддати себе в жертву заради великої абстрактної ідеї, натомість жінкам більш властиво присвячувати своє життя найближчим людям.

Описані особливості, як здається, відображають і відмінності між українцями і росіянами: перші, жіночніші, є менш амбітними та охочіше дбають про інтереси оточення, другі, мужніші, спрямовують свою активність у широкий соціальний простір.

У зв'язку з цим можна шукати певні відмінності між взаєминами пересічного росіянина і його *общини* і взаєминами пересічного українця і його *громади*. Схоже на те, що в способі життя російської общини первісно переважали колективістські норми спільного володіння майном, спільної праці та розподілу її результатів. Українська громада виразніше тяжіла до визнання особистої власності, індивідуального внеску до спільної праці та персональної винагороди за нього. Можна припустити також, що й типова для українського і російського сільського соціуму взаємодопомога мала дещо різний характер. У росіян взаємодопомога була обов'язком общини, натомість в українців – власне громадян, які об'єднувалися задля її надання.

Утім, описані тенденції отримали лише часткове ретроспективне науково-аналітичне підтвердження, найбільше через те, що історичні умови, які склалися протягом трьох із половиною сторіч, радше нівелювали ці відмінності, ніж посилювали їх. До найсильніших нівеляційних чинників можна зарахувати, по-перше, систему

кріпосного права, яка, відносно легко й швидко утвердившись на російських теренах, поширилася на Україну як один з елементів великодержавної загарбницької політики; по-друге, це Жовтневий переворот з усіма його наслідками – зневагою до приватної праці, насильницькою колективізацією, численними обмеженнями індивідуальних ініціатив; по-третє, це великомасштабні переселення українців до Росії та росіян до України – українська колонізація степів у складі Російської імперії, освоєння українськими селянами земель на Кубані, у Сибіру і на Далекому Сході під час століпінських реформ, радянське перемішування народів різними засобами.

Зрозуміло, що разом із фізичним переміщенням переселенці несли із собою ментальні та практичні особливості, що їх їхні нащадки почасти зберігали, а почасти втрачали, переймаючи інші риси від автохтонного населення.

Непрямі підтвердження результатів таких переселень – істотні ментально-психологічні та політико-ідеологічні відмінності, які склалися в Україні між мешканцями основних історичних *регіонів* і які визначальним чином впливають на їхні громадсько-політичні уподобання (див., напр., [Психологія масової..., 1997, с. 50–53]). У сукупності відповідних рис та ознак прихильність до індивідуалізму/колективізму посідає важливе місце і нерідко стає джерелом непорозумінь між представниками різних регіонів, а разом із більш дражливими характеристиками виявляється джерелом запеклих конфліктів.

Особливо помітними є відхилення в бік індивідуалістичних норм у мешканців Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, території яких історично не входили до Російської імперії, а в складі Радянського Союзу перебували відносно недовго. Напевно, саме тому відродження приватного сільського господарства і малого підприємництва відбулося в цих регіонах набагато швидше, ніж в інших, навіть сусідніх. Натомість що далі на схід, то меншою виявлялася готовність громадян брати на себе економічну відповідальність, ставати власниками, організовувати своє виробництво.

Той факт, що найзаможніші власники – мультимільйонери, мільярдери, олігархи – з'явилися якраз на сході, радше підтверджує загальну закономірність – вищий рівень колективізму в індустріалізовано-урбанізованих, а водночас і зрусифікованих регіонах. Колективізм сприяв поширенню безпорадності й пасивності, на тлі якої

невелика група беручих осіб змогла взяти ініціативу, захопити власність, утвердитися в громадському житті та політиці, використати переваги «дикого» капіталізму. Широкі верстви населення меншою мірою, ніж у центрально- та західноукраїнських регіонах наполягають на своїх правах і намагаються брати участь у громадському та економічному житті, розподілі прав та обов'язків. Така ситуація за своїми істотними характеристиками є вельми подібною до тієї, що склалася в сучасній Росії.

Саме тому психологічний та ідеологічний зміст обох «майданів», що відбулися в Україні, набував й антиросійського спрямування – не тільки етнолінгвістичного, а й системно-економічного, націленого на звільнення рядових громадян і від економічного, і від ментального гноблення з боку різного роду псевдоеліт.

Відмінності між мешканцями різних регіонів не обмежуються рисами, які стосуються до залучення до громадсько-політичного та економічного життя. Їх можна простежити також на індивідуально-особистісному та міжособовому рівні. За два останні десятиріччя було проведено чимало досліджень, присвячених саме таким відмінностям. Вони й далі залишаються популярною темою дисертацій у галузях соціальної та політичної психології.

Якщо сконцентруватися на питанні про відмінності у сфері індивідуалізму/колективізму, то найзагальніше можна сказати, що цей показник із рухом із заходу на схід міняється від вищого індивідуалізму на Заході до вищого колективізму на Сході. Проте така зміна не є цілковито однозначною, її опосередковують і замасковують інші ментальні і соціально-психологічні риси, притаманні мешканцям тих чи тих регіонів. Серед них і прагнення індивідуальної свободи або відмова від неї, рівень узяття особистої відповідальності, рівень ідентифікації із соціумом – загальноукраїнським, регіональним, локальним тощо.

У такому контексті продуктивним може бути порівняння двох крайніх варіантів української ментальності – західноукраїнської, передусім галицької, і східноукраїнської, насамперед донбаської. (Про кримську ментальність належить говорити меншою мірою, оскільки вона не була власне українською. Пригадаймо, що Крим було заселено етнічними росіянами з північних областей Росії. Тривалий процес ментальної українізації Криму, який розпочався з приєднанням півострова до УРСР і ледве-ледве відбувався за радянських часів,

посилився після проголошення незалежності України і був перерваний унаслідок анексії Криму Росією. Натомість Донбас був і залишається частиною українського ментального простору, бодай і травмованою та спотвореною).

Більший колективізм донбасців проявляється, зокрема, у виразнішій прихильності до цінностей і символів російсько-радянського ціннісно-смыслового простору, серед яких і готовність преферувати державницьку велич Росії (на жаль, не України) перед вигодами особистого і спільного з близьким оточенням добробуту. Звідси прихильне ставлення до норм індустріально-міського усупільненого способу життя й виробництва і водночас іронічне сприймання «хуторянського» прагнення мати бодай невеличке, але своє господарство, працювати на себе і свою сім'ю, а не на державу або магната, яке асоціюється з ціннісно примітивною ментальною обмеженістю, що її носієм нібито є власне українська або українізована свідомість.

Не зовсім симетрично-дзеркальною, але протилежною є ситуація на Заході, де відносно сильніше виявляється прагнення бути самостійним господарем, а отже, незалежним від державних або громадських інституцій. За таким параметром мешканці Галичини та інших західних регіонів є справді ближчими до європейців, принаймні до жителів сусідніх європейських країн. Пошлемося хоча б на результати досліджень польського психолога М. Левицької, яка вивчала психологічні особливості мешканців різних регіонів України і Польщі. Вона, зокрема, виявила велику подібність жителів Східної Галичини в Україні і Західної Галичини в Польщі, які за цілою низкою параметрів є дуже схожими між собою, а водночас відрізняються від мешканців решти регіонів України і Польщі [Lewicka, 2012, с. 270–309].

Ще один психологічний вимір, який привертає увагу як відмінність між галичанами і донбасцями та опосередковано пов'язаний з індивідуалізмом/колективізмом, це спосіб прояву *агресії*. Загалом уважають, що мешканцям східних регіонів агресія властива більшою мірою і вона також є наслідком сильніших і триваліших російських впливів. Проте навряд чи можна сумніватися в тому, що агресія як базальна властивість людської психіки є принципово неоднаковою в різних спільнотах і середовищах.

А тому належить поставити запитання: куди дівається агресія в середовищі західноукраїнському, якщо позірно її там менше, ніж на

сході. Це, мабуть, результат вищої та більш узвичаєної емоційної саморегуляції, яка загалом властива європейській культурі, що до неї, як ми вже зрозуміли, наші західняки тяжіють дужче, ніж східняки. Східні українці менше стримують агресію, легше й частіше її проявляють (у цьому вони більш схожі на росіян), натомість агресія західних українців є більш притлумленою, придушеною, замаскованою і здебільшого проявляється в стримуваному роздратуванні або приховуваній байдужості. І в цьому західняки теж більш схожі на європейців.

Очевидно, якщо вести мову про позитивне ставлення до іншої людини, то співвідношення виявляться приблизно такими самими: на сході любов і прихильність виявляють відвертіше, інтенсивніше, на заході – завуальованіше. Тому стосунки й ставлення східних українців видаються відкритішими й щирішими, а західних – стриманішими й холоднішими. Ця різниця частенько спричиняє емоційну незлагоду між носіями обох моделей спілкування.

Такі відмінності добре вписуються в загальну модель протиставлення індивідуалізму і колективізму. Східні колективісти не вважають за потрібне стримувати емоції, приховувати ставлення до інших та оцінки їх, адже ці інші – такі самі, як і вони самі, тому вони мають право ставитися до них так як хочуть, без особливого запобігання. У більш індивідуалістичному середовищі на Заході взаємні ставлення підлягають більшій корекції, сильнішому контролю – особистому і соціальному, і в цьому можна вбачати більшу повагу до індивідуальності.

11. Психологічне підґрунтя продуктивного потенціалу індивідуалізму і колективізму

У поглядах на індивідуалізм і колективізм домінує увага до їхнього морального та ідеологічного змісту. Натомість меншого значення надають характеристикам, які визначають ефективність діяльності. Якщо ж мова йде про цю сферу, то здебільшого говорять про переваги індивідуалізму у виконанні індивідуальної активності, а колективізму – колективної. Проте реальні відношення і впливи є набагато складнішими. Для кращого розуміння їхньої психологічної природи може бути корисним вивчення *продуктивного потенціалу індивідуалізму і колективізму*. Такий потенціал, завдяки якому особа може здобути досягнення, досягти успіху, утвердитися як член соціуму, набуває особливого значення в широкому контексті її самовираження й самореалізації в суспільстві.

Й індивідуалізм, і колективізм містять у собі джерела підвищення продуктивності життєдіяльності. У теорії самоефективності А. Бандури особисту ефективність розглянуто як насамперед переконання самої особи у власних можливостях організувати та виконувати діяльність, потрібну для зараджування ймовірним скрутним ситуаціям. Водночас умови сучасного життя дедалі більше вимагають від людини об'єднання зусиль з іншими на основі почуття колективної ефективності [Bandura, 1995].

Індивідуалізм не завжди сприяє вищій самоефективності. Так, у дослідженні Ф. Макфітерса впливу індивідуалізму і колективізму на навчальні уподобання і досягнення студентів, ефективність запам'ятовування і перенесення знань виявлено, що випробувані, які були більш схильними до колективізму, показали порівняно з тими, хто тяжіє до індивідуалізму, глибше розуміння навчального матеріалу, краще перенесення знань, ефективніше застосування їх до нового контексту [McFeeters, 2003].

К. Ерлі показав різну готовність індивідуалістів і колективістів підлягати впливу чинників індивідуалістичного або колективістського змісту. За ключовий аспект він вважає ставлення тих і тих до членів своїх і чужих груп. Продуктивність індивідуалістів, які думали, що вони працюють в ін- або аутгрупі, виявилася нижчою за тих, хто працював наодинці. Натомість продуктивність колективістів була нижчою, коли вони працювали індивідуально або в контексті аутгрупи, ніж в інгрупі. Схожі відмінності Ерлі виявив і в результатах тренінгів самоефективності для менеджерів – індивідуалістів і колективістів. На перших більший вплив справляв тренінг, сфокусований на Я, а на других сильніше діяв тренінг, сфокусований на групі. Відтак зроблено висновок про первинне значення культурних переконань щодо індивідуалізму і колективізму [Earley, 1993, 1994].

А. Гонкало звертає увагу на те, що у сфері організаційної поведінки утвердилася думка про переваги колективістських цінностей над індивідуалістичними, бо вони сприяють співпраці й продуктивності. Проте коли метою діяльності є творчість, орієнтація на індивідуалістичні цінності в групі виявляється кориснішою, ніж на колективістські, бо сприяє унікальності [Goncalo, 2006]. Подібні висновки роблять Ю. Городніченко і Ж. Ролянд: індивідуалізм більше заохочує до інновацій, приводить до їхнього збільшення через винагородження вищим соціальним статусом. У результаті більші інновації забезпечують вищу продуктивність на довготривалу перспективу порівняно з колективістською культурою. Колективізм натомість має перевагу в координації виробничих процесів і різних формах колективних дій, за колективізму підвищення ефективності в економіці зумовлено зростанням координаційних можливостей. Іншими словами, якщо переваги колективізму впливають на статичну ефективність економіки, то переваги індивідуалістичної культури впливають на її динамічну ефективність і, таким чином, довгострокове зростання [Gorodnichenko, 2012].

У соціології склалася традиція вивчення продуктивного потенціалу соціального капіталу. Так, Д. Петерсен, порівнюючи два погляди на соціальний капітал, підкреслює, що в обох приділено увагу продуктивному потенціалові. Погляд соціально-структуралістський убачає його джерела в загальному соціально-політичному контексті, звідки особа бере ресурси для використання. Другий погляд – інтеракціоністський – виводить продуктивний потенціал із взаємодій і

зв'язків між окремими особами незалежно від широкого соціального контексту [Petersen, 2007].

Про продуктивний потенціал індивідуалізму пише Г. Бранхорст, аналізуючи проблему відчуження індивіда і суспільства, яку має розв'язувати демократія. Саме за допомогою демократії може бути відновлено та інституціоналізовано такий потенціал [Brunkhorst, 2005, с. xxiv].

Продуктивний потенціал індивідуалізму і колективізму ми розглядаємо як здатність суб'єкта діяльності виробляти потрібне або бажане, досягати поставлених цілей і виконувати життєві завдання завдяки використанню переваг індивідуалістичного або колективістського способу життя.

Метою дослідження стало з'ясування змісту психологічних властивостей особи як суб'єкта діяльності, що лежать в основі утворення та функціонування продуктивного потенціалу, який ґрунтується на перевагах притаманних їй постав індивідуалізму або колективізму. Продуктивний потенціал є важливою характеристикою індивідуалізму і колективізму, що має істотне значення для їхнього сприймання й оцінки, а головне, для процесу ефективного особистісного і колективного самовизначення.

Потреба більш докладно з'ясувати психологічний зміст відповідних характеристик свідомості й поведінки громадян спонукала повернутися до даних опитування 123 киян (описаного в розд. 9) та проаналізувати їх у новому ракурсі: як індивідуалізм і колективізм особи та спільноти є психологічно пов'язаними з *особливостями набуття та прояву їхнього продуктивного потенціалу*.

Із цією метою серед 155 пунктів анкети (первісно наведених у вигляді висловів-тверджень) ми визначили 14 ознак, які тою чи тою мірою характеризують особливості, що нас цікавлять. За дев'ятьма з них було зафіксовано значущі (або на рівні тенденції) відмінності між групами «індивідуалістів» і «колективістів».

«Індивідуалісти» вище оцінили свою згоду з такими висловами: «Я засуджую людей, які не вміють подбати про себе» (3 бали за 5-бальною шкалою проти 2,5 в «колективістів»; $p \leq 0,05$), «У важких обставинах я найбільше розраховую на самого себе» (4,2 і 4, відповідно), «Я люблю, щоб мною опікувалися» (2,9 і 2,7), «Мене можна характеризувати як енергійного» (3,8 і 3,6; в усіх трьох останніх випадках $p \leq 0,1$).

Натомість «колективісти» частіше погоджувалися зі змістом таких суджень: «Для себе мені звичайно бракує і сил, і часу» (3,2 бала проти 2,5 в «індивідуалістів»; $p \leq 0,01$), «У важких обставинах я найбільше розраховую на членів сім'ї» (3,7 і 3,4; $p \leq 0,05$), «Я даю змогу іншим приймати рішення» (3,1 і 2,9), «У важких обставинах я найбільше розраховую на державу» (1,5 і 1,3; у двох останніх випадках $p \leq 0,1$).

Аналіз цих відмінностей наводить на очікуваний висновок про переважання інтеральної зарадності в «індивідуалістів» та екстеральної безпорадності в «колективістів».

Далі в межах 14 ознак було проведено факторний аналіз, за результатами якого виділилися п'ять факторів із сукупною дисперсією 56,5%.

У змісті першого, двополюсного, фактору, який ми назвали «Особиста зарадність – Патерналізм» (вклад у дисперсію 16,6%), найбільше навантаження припало на вислови «У важких обставинах я найбільше розраховую на державу» та «У важких обставинах я найбільше розраховую на самого себе», оцінки яких логічно опинилися на протилежних полюсах.

Наступні чотири фактори виявилися однополюсними. У другому факторі «Екстеральна безпорадність» (13,5%) найпоказовішим став вислів «Для себе мені звичайно бракує і сил, і часу». Третьому факторові дано назву «Інтернальна енергійність» (10%), тут домінував вислів «Мене можна характеризувати як енергійного». Четвертий фактор «Прийняття опіки» (8,3%) відобразив вислів «Я люблю, щоб мною опікувалися». У п'ятому факторі «Лідерська готовність» (8,1%) вирізнявся вислів «Коли я перебуваю в групі осіб, які беруться до якоїсь роботи, то саме собою виходить, що я опиняюся на чолі їх».

Далі ми зіставили відмінності між «індивідуалістами» і «колективістами» із загальною факторною структурою оцінок усієї вибірки: ми звертали увагу на наявні тенденції в оцінках представників обох груп і їхнім місцем у цій структурі. Такий підхід дав змогу вичленувати по дві психологічні характеристики (інструментально-прагматичну та афективно-комунікативну), які описують продуктивний потенціал індивідуалізму або продуктивний потенціал колективізму як сукупність можливостей організовувати і виконувати значущу діяльність завдяки використанню, відповідно, індивідуально-

диспозиційних переваг індивідуалізму і соціально-комунікативних переваг колективізму.

Продуктивні вартості індивідуалізму проявляються в таких рисах, як інтернальна енергійність та раціональний егоїзм.

Інтернальна енергійність означає, що в основі продуктивного індивідуалізму лежать не просто здатність особи почуватися відповідальною за свої досягнення та притаманний їй достатній або високий життєвий тонус: тут має місце специфічне поєднання цих властивостей як цілісної характеристики, яка забезпечує активну суб'єктну позицію особи в просторі її життєдіяльності. Особи з яскраво вираженою інтернальною енергійністю становлять явну меншість у соціумі, але саме вони здебільшого є ініціаторами всіляких новацій і зрушень.

Природа інтернальної енергійності вочевидь криється в глибинах нейрофізіологічних властивостей людського організму. Тут насамперед спадають на думку властивості нервової системи – її сила, рухливість, урівноваженість, за І. Павловим [Павлов, 1973], або активність і реактивність, за Я. Стреляу [Strelau, 1974]. Можна легко додати й інші переліки нейродинамічних та загальнофізичних рис, які сукупно творять таку собі вітальну силу організму, життєдайну основу активності суб'єкта. Відповідні властивості людський індивід отримує як генетичний спадок, посідає їх від моменту народження і раніше, принаймні у вигляді потенційно закладених параметрів розвитку.

Недостатній розвиток таких рис або через їхню базальну природжену слабкість, або через несприятливі умови їхнього формування призводить до загальної пасивної життєвої позиції індивіда. А це зумовлює низьку здатність до розгортання індивідуальної активності та включення в соціальний простір. Особа виявляється наперед приреченою бути пасивною і залежною, а через це і малоефективною, неуспішною. Потрібними стають додаткові, часом виняткові зусилля самого індивіда та його оточення, які допомогли б якоюсь мірою компенсувати природжений брак індивідуальних можливостей. З огляду на це ймовірність формування високого продуктивного потенціалу особи як успішного ефективного індивідуаліста виявляється низькою.

Водночас належить зважати й на небезпеку надмірного вияву такої характеристики, що може призвести до такої собі егоцентрич-

ної безапеляційності, яка спричиняє психопатизацію поведінки та порушення стосунків з оточенням. Гіпертрофована інтенсивність психофізичних властивостей людини, якщо вона не має адекватних умов для їхнього застосування (що, утім, трапляється дуже рідко), спричиняє неуспішний і невдалий розвиток. Маючи достатньо енергії для виконання діяльності особа виявляється нездатною адекватно використовувати свої можливості, не справляється з оптимальним розподілом і спрямуванням зусиль, зазнає труднощів у саморегуляції поведінки, її діяльність стає хаотичною, нецілеспрямованою, недоцільною, а через це неефективною.

Раціональний егоїзм можна трактувати як конкретизацію більш загальної позиції «розумного егоїзму», коли в цінностях і поставах особи піклування про себе саму посідає одне з провідних місць (а для більшості людей саме так воно і є), проте особа дбає й про соціальну адекватність своєї поведінки, намагаючись більшою чи меншою мірою зважати на потреби інших людей (більшість людей саме так і чинить). У цьому випадку орієнтація на себе не заважає, а допомагає уникати відвертого нехтування інтересів інших учасників взаємодії, бо саме така поведінка забезпечує використання вигід взаємного сприяння і практично доцільну комфортність діяльності. В основі її змісту лежить базальна властивість індивіда людського, як і будь-якого тваринного, дбати про своє індивідуальне існування.

Страх смерті, інстинкт виживання та інші подібні властивості, що їх здебільшого інтерпретують як природжені вітальні характеристики організму, цілком можна розглядати і як результат, а не лише передумову індивідуального розвитку. Посідання раціонального егоїзму дає особі змогу дбати про власні інтереси, не заходячи в принципові суперечності з інтересами оточення.

Натомість гіпертрофована раціональність або егоїзм у стосунках і ставленнях деформують їх, а разом з тим утруднюють діяльність особи та знижують її продуктивність. Надмірне вираження таких рис робить особу егоїстом, на що, як правило, оточення реагує негативно, чинить перешкоди. У такому разі для досягнення успіху потрібні великі додаткові зусилля, ресурсом яких має бути описана вище інтернальна енергійність. Без достатніх вітальних сил егоїстичне самоствердження особи в соціумі стає маломожливим. Також і надто сильний прояв другої сторони раціонального егоїзму – раціо-

нальності – спричиняє небажані наслідки у вигляді порушень емоційної сфери особи та проблематизує її стосунки з оточенням.

Навпаки, низький рівень розвитку раціонального егоїзму (логічно сказати б, емоційний альтруїзм) може допомогти особі в здобутті певної прихильності оточення як приємного, доброзичливого партнера, але навряд чи партнера надійного та компетентного в справах. Головне тут те, що, цілковито відмовляючись від раціонально-егоїстичної позиції, особа прирікає себе на вторинну роль у соціумі, постійну залежність від рішень, які приймають інші, прислуговування цим іншим та перебування в умовах, коли її власних потреб не враховують, її цінності ігнорують, а зрештою, самі ці потреби й цінності залишаються недорозвиненими.

Переваги колективізму в забезпеченні продуктивної діяльності полягають у кооперативній готовності та комунікативній чутливості.

Кооперативну готовність як готовність до співпраці з іншими людьми забезпечує більш-менш стабільна та оперативна схильність особи заходити в продуктивний контакт, налагоджувати виробничі взаємини, розподіляти та узгоджувати функції. Така готовність передбачає, з одного боку, здатність виявляти і пропонувати свою функціональну придатність, а з другого – акомодативне вміння пристосовуватися до специфіки спільної діяльності. Вона означає схильність і здатність особи бути активним учасником співпраці, відгукуватися на відповідні пропозиції, виявляти власну ініціативу, творити простір колективної діяльності.

Мабуть, аналогічні спроможності індивідуалістів є не меншими, ніж їх мають колективісти, проте першим часто-густо бракує мотивації – бажання підпорядковуватися спільному з іншими контекстові. Якщо ж така готовність стає надмірною, то вона перетворюється на ще одну, серед багатьох інших, властивість конформізму, надаючи поведінці особи відповідних вад. Індивід стає таким собі психологічним рабом інших партнерів із взаємодії, особливо її активніших учасників. Щоправда, у такій пасивній позиції є чимало психологічних принад, добре описаних у психологічній літературі. Головним пунктом тут є відмова від особистої відповідальності. Участь у спільній діяльності, цілі якої визначено, яку організовано й заплановано, результати якої передбачено іншими авторитетними особами, дає залежній особі психологічну вигоду через задоволення її афіліативних і комунікативних потреб, визнання й престижу. Натомість у

разі невдачі особа легко відхрещується від її значення, знецінює власну участь, розглядає її як випадкову й неістотну, не має ні почуття провини, ні докорів сумління.

У колективістськи зорієнтованому середовищі притаманність такої конформістської позиції більшості членів колективу є виразним благом. Якщо ж кооперативна готовність є низькою з різних причин, то індивідові важко включитися в співпрацю з іншими людьми, як і залучати інших до співпраці із собою. Відтак продуктивний потенціал його колективізму виявляється недостатнім.

Комунікативна чутливість також забезпечує успішне приєднання до простору спільної з іншими діяльності, але тут мається на увазі радше афективно-оцінна сторона взаємодії – орієнтація на взаємні симпатії та антипатії, прийняття і нехтування, схвалення та осуд. Удале використання переваг такої риси зумовлює сприятливий психологічний клімат і достатній комунікативний комфорт, допомагає орієнтуватися у власних і взаємних ставленнях та оцінках. Брак такої властивості призводить до дезадаптації стосунків і поведінки в соціумі, знижує адекватність залучення особи до спільних дій та їхнього виконання. Позбавлена комунікативної чутливості особа погано орієнтується в нюансах ставлень і стосунків, утрачає комунікативну компетентність. Відтак її спільні з іншими дії потерпають через невідповідність намірів і мотивів учасників, технічну неузгодженість їхньої активності.

Проте надто сильно виражена, ця особливість перетворюється на невротичне вистежування нюансів у ставленнях, непродуктивне аналізування стосунків, відхилення від цілей діяльності. Надмірна комунікативна чутливість, отже, виявляється шкідливою, оскільки особа надто багато часу й енергії витрачає на з'ясування стосунків замість виконання самої діяльності. Процес взаємодії стає емоційно насиченим, часто неадекватно емоційним, учасники переймаються взаємними ставленнями на шкоду процедури і технології взаємодії.

12. Самооцінна шкала колективізму (або про анкету, що не зовсім удалася)

Успішний досвід розроблення та застосування питальника «Психологічне тяжіння до бідності» спонукав розробити ще один питальник, який би показував загальний рівень схильності особи думати й поводитися більш колективістськи чи індивідуалістично. Хотілося, щоб цей питальник не повторював своїм змістом тих, які вже є, наприклад, в англомовній практиці, бо в такому разі простіше й надійніше було б узяти англомовні методики, перекласти їх на українську мову та валідизувати на українській вибірці. Натомість була ідея розробити анкету з таким собі проєктивним ухилом, коли б, відповідаючи на непрямі запитання про індивідуалізм і колективізм, респондент насправді з певною ймовірністю виказував свою схильність бути чи то індивідуалістом, чи то колективістом.

Постійне спілкування із психологічним оточенням підштовхнуло до вибору такого ось прийому. В основу формулювань анкети вирішено покласти бажання, готовність респондента почути певну пораду або запитання від психолога. Анкета мала містити не прямі запитання, на які респондент давав би відповідь, і не вислови, щодо яких він констатував би свою згоду чи незгоду. Ішлося про те, що респондент оцінював би своє власне бажання почути певне звернення від психолога у вигляді запитання або поради в процесі надаваної йому психологічної консультації. Відтак і було побудовано процедуру розроблення методики.

Опитано 50 студентів факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вони відповідали на відкрите запитання: Що б ви сказали або про що б запитали клієнта, який звернувся до вас на консультацію з тим, що він відчувається надмірним індивідуалістом або надмірним колективістом? Було запропоновано написати по п'ять пунктів – запитань або порад – для одних і для других. Відповіді студентів узагальнено у вигляді 100 висловів і 100 запитань.

Ці 200 пунктів було включено до анкети, у якій респондентам пропонували уявити своє звернення по допомогу до психолога. Потрібно було оцінити, наскільки вони хотіли б почути від психолога наведені в переліку запитання або поради. Таке своє бажання респонденти мали оцінити за шкалою: 1 – «не хотів би», 2 – «важко сказати», 3 – «хотів би», 4 – «дуже хотів би».

Анкету було доповнено десятьма 5-бальними біполярними шкалами семантичного диференціала, які мали самооцінний зміст. Цю методику заповнили 78 студентів Київського національного торговельно-економічного університету.

Серед шкал була ознака «Колективіст – Індивідуаліст». Статистично значущі відмінності за цією ознакою було зафіксовано за 20 пунктами анкети – шістьма запитаннями та 14 порадами. У просторі цих ознак було проведено факторний аналіз, за результатами якого виділилися чотири однополюсні фактори із сумарною дисперсією 51,8%.

Перший фактор (вклад у дисперсію – 27,1%) склали такі ознаки: «Треба думати не лише про себе, а й про інших людей», «У колективі ви маєте більше шансів на успіх», «Разом можна зробити більше, ніж самому», «Розкажіть про свої найсміливіші плани», «Інтереси колективу – це й ваші інтереси», «Не зациклюйтеся на собі і своїх проблемах».

До другого фактору (9,5%) ввійшли пункти: «Чи рятували б ви життя іншої людини, ризикуючи своїм власним?», «У вашому колективі є люди, які викликають у вас негативні почуття?», «Вам треба відпочити від інших людей», «Чи є у вашому оточенні людина, дбати про яку вам приємно?».

У змісті третього фактору (7,9%) виділилися ознаки: «Якою ви бачите свою роль у команді?», «З яким настроєм ви працюєте в колективі?», «Шукайте в собі свій власний стрижень».

Четвертий фактор (7,3%) об'єднав такі запитання й поради: «Спробуйте заснувати волонтерську організацію», «Ви забагато думаете про себе і не помічаєте інших людей», «Спробуйте протягом якогось часу поступатися власними інтересами перед інтересами інших людей», «Розкажіть про той період свого життя, коли ви були інакшим», «Організуйте щось цікаве для колективу», «Егоїзм не веде до доброго».

Ці 20 пунктів було включено до наступної анкети з аналогічним завданням – оцінити, наскільки респонденти хотіли б почути від психолога наведені в переліку запитання або поради за тією самою 4-бальною шкалою.

Дальші 30 пунктів анкети було запозичено з двох методик, розроблених американськими науковцями та перекладених з англійської мови. (В україномовному варіанті оригінальні 7- і 9-бальні шкали замінено на 5-бальну).

Одна з них – це «Шкала колективістських орієнтацій», що містить 14 висловів, які, на думку її авторів, вимірюють те, наскільки індивід уважає, що потреби та почуття інших відіграють важливу роль у соціальних стосунках, а також що люди повинні допомагати іншим та дбати про добробут один одного [Clark, 1987]: «Мене турбує, коли інші люди нехтують мої потреби», «Приймаючи рішення, я зважаю на потреби й почуття інших людей», «Я не надто чуйний до почуттів інших людей», «Я не вважаю себе за особливо корисну людину», «Я вважаю, що люди повинні робити все можливе, аби бути корисними», «Я не дуже люблю допомагати іншим», «Я очікую, що люди, яких я знаю, будуть чуйними до моїх потреб і почуттів», «Я часто роблю все можливе, аби допомогти іншій людині», «Я вважаю, що найкраще не вплутуватися в турботи про особисті потреби інших людей», «Я не така людина, яка часто приходиться на допомогу іншим», «Коли мені потрібно, я звертаюся по допомогу до тих, кого я знаю», «Коли люди емоційно засмучені, я намагаюся їх уникати», «Людям краще тримати свої проблеми в собі», «Мені боляче, коли інші ігнорують мої потреби».

Після обернення шкали за сімома висловами належало вирахувати суму балів, набрану кожним випробуваним, і поділити респондентів на три групи – із низьким, середнім та високим рівнем колективістських орієнтацій. Кожному рівневі присвоєно відповідний бал – 1, 2 або 3.

Друга методика – «Шкала індивідуалізму і колективізму» (її ще називають «Шкалою культурних орієнтацій»), до якої входять 16 висловів, призначених для вимірювання чотирьох вимірів індивідуалізму і колективізму: вертикальний колективізм (бачити себе частиною колективного та бути готовим прийняти ієрархію і нерівність усередині цього колективу), вертикальний індивідуалізм (бачити себе цілком автономним, але визнавати, що нерівність існуватиме се-

ред людей, і приймати її), горизонтальний колективізм (бачити себе частиною колективу, але сприймати всіх його членів як рівних), горизонтальний індивідуалізм (бачити себе цілком автономним і вважати рівність між фізичними особами за ідеал) [Triandis, 1998]. Це, відповідно, вислови: «Я вважаю за краще залежати від себе самого, ніж від інших», «Я здебільшого покладаюся на себе і рідко – на інших», «Я часто роблю все по-своєму», «Моя особиста ідентичність, незалежна від інших, не є дуже важливою для мене», «Це важливо, що я роблю свою роботу краще за інших», «Найголовніше – це перемога», «Конкуренція – це закон природи», «Мене напружує й дратує, коли інша людина робить що-небудь краще за мене», «Якщо мій колега отримує нагороду, я з цього пишаюся», «Для мене є важливим благополуччя моїх колег», «Як на мене, проводити час з іншими – це задоволення», «Я почувуюся добре, коли співпрацюю з іншими», «Батьки і діти повинні якомога більше залишатися разом», «Піклуватися про сім'ю – це мій обов'язок, навіть якщо доводиться жертвувати чимсь важливим для мене», «Члени сім'ї повинні триматися разом, незалежно від того, чим для цього треба жертвувати», «Для мене важливо поважати рішення, прийняті групами, до яких я належу».

Відповідно до отриманих балів за кожним із вищеназваних чотирьох вимірів респондентів було поділено на три групи – із низьким, середнім та високим рівнем (3-бальна шкала) вертикального колективізму, вертикального індивідуалізму, горизонтального колективізму та горизонтального індивідуалізму.

Останні десять пунктів анкети склало завдання соціометричного типу: належало оцінити, кому з присутніх під час заповнення анкети членів групи найбільше притаманна кожна з нижчеперелічених рис: діє швидко й ефективно, має добрі професійні перспективи, дбає про інтереси колективу, цілеспрямований, емоційний, любить і цінує самого себе, мислить логічно й послідовно, сміливий, допомагає іншим людям, має високий авторитет. Три з-поміж цих ознак мають зміст, що відображає індивідуалістичне (любить і цінує самого себе) або колективістське (дбає про інтереси колективу, допомагає іншим людям) спрямування оцінюваних осіб.

Від суми виборів кожного респондента як колективіста віднімали кількість виборів його як індивідуаліста. Далі згідно з отриманим у межах групи рейтингом респондентів ділено за п'ятьма рівня-

ми колективізму – низьким, нижчим за середній, середнім, вищим за середній і високим (1, 2, 3, 4 і 5 балів відповідно).

Потім було проведено кореляційний аналіз, у межах якого оцінено зв'язок кожного з 20 висловів із показниками групової оцінки колективізму, шкалою колективістських орієнтацій, горизонтального і вертикального колективізму, горизонтального і вертикального індивідуалізму.

Найбільш яскравим і несподіваним виявився факт, що відібрані вислови не корелювали з груповою оцінкою індивідуалізму/колективізму. Такий результат має бути свідченням того, що індивідуалізм/колективізм особи за її самооцінкою і за оцінкою її оточення істотно відрізняються і, можливо, мають різний психологічний зміст. Позаяк попередній відбір висловів ґрунтувався на самооцінці, то, коли справа дійшла до відбору за більш об'єктивними показниками групової оцінки, кореляції виявилися надто слабкими. Дещо виразнішими були кореляції відібраних суджень із шкалою колективістських орієнтацій: зафіксовано значущий зв'язок трьох висловів. Проте така невелика кількість також є свідченням істотних невідповідностей між шкалою колективістських орієнтацій, яка відображає радше ціннісні уподобання та поведінкову готовність у сфері індивідуалізму/колективізму, і суб'єктивно-особистісним змістом орієнтацій на спілкування із психологом.

Найбільші кореляції виявлено між 20 висловами і показниками горизонтального (10 висловів) та вертикального (14) колективізму за методикою Г. Тріяндиса і М. Гельфлянда. У т. ч. дев'ять висловів корелювали з обома варіантами колективізму – саме їх і було насамперед вибрано для остаточного варіанта питальника. Далі один вислів, що корелював також із показником вертикального індивідуалізму (тобто відображав суперечливий зміст), було вилучено, а натомість додано вислів, що мав значущу кореляцію з вертикальним колективізмом і шкалою колективістських орієнтацій.

Наша анкета не диференціює вертикального і горизонтального колективізму. Це може бути наслідком таких трьох причин.

Перша: горизонтальний і вертикальний колективізм насправді не існують або принаймні не є настільки відмінними між собою, як про це говорять Тріяндис і Гельфлянд. У розв'язанні цієї проблеми ми більше схильні стати на їхній бік і підтримувати наявність двох варіантів колективізму, ніж заперечувати їх. Мабуть, переконливе

емпіричне доведення такої наявності поки що залишається актуальним завданням.

Другу причину становить раніше відзначене домінування колективізму у свідомості пострадянських респондентів, через що психологічно важливі нюанси його змісту опиняються поза полем їхнього зору. Колективізм як рівність виявляється істотно, а часом і тотально привабливішим, ніж перебування в стані індивідуальної свободи чи несвободи.

Третя причина – найімовірніша – недосконалість цієї методики як інструмента оцінки колективізму. На своє виправдання зазначимо, що від самого початку і протягом її розроблення не було завдання окремо визначати колективізм горизонтальний і вертикальний.

Ще одна характеристика виявлених кореляцій – це мала кількість значущих зв'язків оцінюваних висловів із показниками вертикального (три вислови) і горизонтального (один) індивідуалізму. Це можна вважати за додаткове підтвердження психологічно різної природи індивідуалізму і колективізму: багато колективізму не означає автоматично мало індивідуалізму, і навпаки.

Відтак виходить, що розроблена методика, очевидно, відображає певні характеристики колективізму, але не пов'язана з індивідуалізмом. Такий результат можна вважати за один із прорахунків розробки, адже на початковому етапі респонденти-психологи, відповідно до інструкції, формулювали запитання або поради для клієнтів, які звернулися до них із наріканням на свій надмірний колективізм або індивідуалізм. Проте під час усієї процедури індивідуалістичний аспект поданих пропозицій зійшов нанівець і відібрати достатню кількість висловів, які б могли відображати індивідуалістичні схильності респондентів, не вдалося.

До остаточного варіанта анкети ввійшли дев'ять висловів – сім порад і два запитання «від психолога». Залишено інструкцію, яку використано на попередньому етапі, із пропозицією оцінити за 4-бальною шкалою своє бажання/небажання почути від психолога раду або запитання. Така шкала є доволі незвичною і може викликати певні труднощі в розумінні її респондентами та формулюванні оцінок. Тому перш ніж застосувати методику, потрібно докладно пояснити інструкцію та уточнити, наскільки респондент її зрозумів. Перевагою анкети є те, що в ній не ставиться пряме запитання про схильність бути чи не бути колективістом. Водночас мета методики

навряд чи може залишитися таємницею для респондента, оскільки в п'ятьох висловах із дев'ятьох є слово «колектив» або «команда». Тому спрямованість анкети є досить прозорою, а відтак навряд чи можна говорити про її проєктивний характер. Методику названо «Самооцінна шкала колективізму».

АНКЕТА

Шановний (-а) добродію (-йко)!

Просимо відповісти на запитання анкети. Анкета анонімна, прізвище зазначати не потрібно.

Уявіть, що ви **звернулися до психолога**. Нижче наведено перелік із порад і запитань, які ви могли б від нього почути. Оцініть, будь ласка, **наскільки ви хотіли б почути такі поради чи запитання**, обвівши кружком відповідну цифру:

*1 – не хотів (-ла) би   2 – важко сказати
3 – хотів (-ла) би   4 – дуже хотів (-ла) би*

Пам'ятайте, що оцінювати треба не саму пораду або запитання, а те, чи хотіли б ви почути його від психолога!

1.	З яким настроєм ви працюєте в колективі?	1 2 3 4
2.	Організуйте щось цікаве для колективу	1 2 3 4
3.	Разом можна зробити більше, ніж самому	1 2 3 4
4.	Якою ви бачите свою роль у команді?	1 2 3 4
5.	Не зациклюйтеся на собі і своїх проблемах	1 2 3 4
6.	Інтереси колективу – це й ваші інтереси	1 2 3 4
7.	Спробуйте заснувати волонтерську організацію	1 2 3 4
8.	Треба думати не лише про себе, а й про інших людей	1 2 3 4
9.	У колективі ви маєте більше шансів на успіх	1 2 3 4

Висловимо сподівання, що застосування цієї шкали в низці психологічних досліджень покаже її справжню валідність чи невалідність, про що буде нагода поговорити іншим разом.

ПІСЛЯМОВА

Ким бути?

Людей цікавить питання, якими вони є, як можна оцінити їхній характер і поведінку. Хоч і не на першому, але й не на останньому місці на шкалі запитів до психолога міститься оцінка індивідуалізму/колективізму: майже кожному цікаво знати, хто він більшою мірою – індивідуаліст чи колективіст. Як його сприймають інші люди, наскільки риси характеру та особливості поведінки допомагають або заважають розвиватися й самостверджуватися, установлювати й налагоджувати взаємини з оточенням? І взагалі ким краще бути – індивідуалістом чи колективістом? Які риси намагатися розвинути, а яких краще позбутися?

На шкалі індивідуалізму-колективізму більшість із нас найімовірніше посідає місце десь посередині, принаймні не дуже далеко від умовного центру. Чому? Причина проста: за законом нормального розподілу за більшістю рис і властивостей люди переважно мають показники, близькі до середніх. А те, що середнє, властиве, як правило більшості людей, а тому й виявляється психологічною нормою. Відтак позитивна або негативна оцінка норми майже завжди є умовною: норма – це не добре чи погане, а те, що властиве багатьом. Саме тому норма й буває привабливою, що більшості людей вона зрозуміла, подобається, вона їх улаштовує.

Складнішою і водночас цікавішою є ситуація тих, хто на шкалі індивідуалізму-колективізму виразно тяжіє до якогось одного полюса. Якщо таке тяжіння притаманне особі, то вона, як правило, про нього знає або принаймні здогадується, бо напевно ж її не раз відповідно оцінювали – хвалили за одне, частіше за колективізм, або ляляли за друге, здебільшого за індивідуалізм.

Залежно від того, чого особа прагне, якою хоче бути, їй і належить ставитися до своїх особливостей. Якщо хтось є колективістом і пишається з цього, і це не заважає жити йому та його близьким, або якщо хтось є індивідуалістом і його це задовольняє та не заважає

нікому, то все гаразд, нічого не треба міняти, слід прийняти те що є і насолоджуватися станом гармонії між бажаним і дійсним.

Гірше, коли особа є яскраво вираженим колективістом, а хоче стати індивідуалістом, або навпаки. Проте такі випадки якщо й трапляються, то нечасто, адже це психологічно майже неможлива ситуація, коли домінують мотиви одного спрямовання, а реальна поведінка постійно є зовсім протилежною. Інша річ, що частенько хочеться щось підкоригувати в собі, як правило, під тиском референтного оточення, яке своїми оцінками й вимогами підказує бажаний напрям змін.

Чи треба і чи варто змінюватися, це, звичайно, справа особистого вибору та здатності до особистісної саморегуляції. В усякому разі, налаштовуючись на зміни, слід пам'ятати, що сучасна психологія применшує значення сталих і незмінних психологічних властивостей особи, наголошуючи на істотній відповідності вияву та функціонування її рис до вимог середовища, поточних ситуацій, а найбільше – соціального оточення. Тому в більшості випадків і не треба аж так принципово мінятися всередині себе. (Що, до речі, є мало можливим, бо глибоко всередині маємо насамперед те, що сформувалося в дитинстві, і що раніше воно сформувалося, то глибше там сидить).

До цього глибоко сформованого належать й індивідуалістичні та колективістські постави: наш індивідуалізм/колективізм родом із дитинства. Аби змінити відповідні характеристики, дорослій особі не конче вдаватися до глибокого психоаналізу – надто складний процес. Йй краще взятися за саморегуляцію: навчитися прогнозувати свої бажання й поведінку, переструктурувати ціннісну ієрархію, свідомо й цілеспрямовано міняти пріоритети, передбачати наслідки дій, а відтак відмовлятися від тих способів поведінки, які є звичними, але можуть зашкодити, і навпаки, виробляти вміння поводитися згідно з нормами, які пророкують бажані результати.

Найсприятливішою з погляду психологічного добробстану є зважено-помірквана та в міру гнучка позиція. Вона допомагає людині уникнути крайніх виявів індивідуалізму, за який її можуть не любити та йй протидіяти. Нібито менш небезпечний полюс крайнього колективізму насправді позбавляє особу її індивідуальності, попри всі її прагнення також виштовхує на маргінес колективного життя.

Від зважено-поміркованої позиції можна відмовлятися в тому разі, коли ціннісна або прагматична самореалізація особи відбувається саме за параметрами індивідуалізму/колективізму. Позаяк такий вибір змісту самореалізації властивий дуже небагатьом, то ефективнішою має бути орієнтація на оптимальний баланс індивідуалістичних і колективістських постав, що дасть особі змогу зосередити увагу й зусилля на інших, не менш важливих і привабливих аспектах особистісного розвитку та соціальної гармонії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – М.: Фонд «За экономическую грамотность», 1995.
2. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. – М.: Серебряные нити, 2001.
3. Близнюк Т. П. Крос-культурні особливості української ділової культури / Т. П. Близнюк // Бізнесінформ. – 2012. – № 11. – С. 259–263.
4. Бондаренко О. В. Пріоритети української ментальності: індивідуалізм чи колективізм? Історичні аспекти вирішення проблеми / О. В. Бондаренко // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – 2001. – Вип. 22. – С. 70–85.
5. Боришевський М. Духовність як міра довершеності особистості / М. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. VIII. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 26–31.
6. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К., 2005.
7. Васютинський В. О. Культура бідності: соціально-психологічний зміст та інструментарій дослідження / В. О. Васютинський // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013а. – Т. XI. Соціальна психологія. – Вип. 6. – Кн. 1. – С. 119–128.
8. Васютинський В. О. Соціально-психологічна природа парадоксальної маргіналізації носіїв культури бідності / В. О. Васютинський // Сучасна наука – пенітенціарній практиці : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 жовтня 2013 р.). – К.: Ін-т кримінально-виконавчої служби, 2013б. – С. 367–370.
9. Васютинський В. О. Соціально-психологічні засоби підвищення самоефективності носіїв бідності як стилю життя / В. О. Васютинський // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 24. – С. 34–44.

10. Вебер М. Три чисті типи легітимного панування // М. Вебер. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С. 157–172.
11. Винниченко В. К. Конкордизм. Система будівництва щастя: Етико-філософський трактат / В. К. Винниченко ; передмова Т. І. Гундорової. – К.: Укр. письменник, 2011.
12. Грабовська С. Феномен «вимагаючої» поведінки: соціально-психологічний аналіз / С. Грабовська // Вісник: соціогуманітарні проблеми людини (Львів). – 2005. – № 1. – С. 84–91.
13. Грушевський М. Українці / Михайло Грушевський // Твори у 50 томах. Т. 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). – Львів: Світ, 2005. – С. 86–129.
14. Гулевич О. А. Социальная психология справедливости / О. А. Гулевич. – М.: Ин-т психологии РАН, 2011.
15. Донцов Д. Маса і провід / Дмитро Донцов // Вибрані твори: у 10 т. Т. 3. Ідеологічна есеїстика (1922–1932 рр.). – Дрогобич: Відродження, 2012. – С. 253–280.
16. Донченко Е. А. Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К.: Наук. думка, 1994.
17. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / Михайло Драгоманов // Вибрані праці. – К.: Знання України, 2006. – Т. 1, кн. 2. – С. 49–194.
18. Злобіна О. Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Г. Злобіна. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004.
19. Кейсельман (Дорожкін) В. Р. Альруизм: так называемое добро / В. Р. Кейсельман (Дорожкін). – Симферополь: Таврия, 2010.
20. Кліманська М. Б. Психологічні чинники схильності молоді до соціального утримання : автореф. дис. ... канд. психол. наук / М. Б. Кліманська. – К., 2007.
21. Копельців-Левицька Є. Спільні та відмінні риси правової ментальності українського та російського народів (філософсько-правовий аспект) / Є. Копельців-Левицька // Митна справа. – 2015. – № 1 (97). – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 238–244.
22. Костомаров М. Дві руські народності / Микола Костомаров. – К., 2012.

23. Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції / Пантелеймон Куліш // «Книга о ділах народу українського...»: Вибрані твори. – К., 2012. – С. 202–216.
24. Куницына В. Н. Межличностное общение. Учебник для вузов / Куницына В. Н., Казаринова Н. В., Погольша В. М. – СПб.: Питер, 2001.
25. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999.
26. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2006.
27. Липинський В. К. Вступне слово для читачів із ворожих таборів. Листи до братів-хліборобів / В. К. Липинський. – К.: Укр. прес-група, 2012.
28. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Ленинград: Медицина, 1983.
29. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – СПб.: Питер, 1996.
30. Мареева С. В. Динамика норм и ценностей россиян / С. В. Мареева // Социс. – 2013. – № 7. – С. 120–130.
31. Мейжис І. А. Індивідуалізм чи колективізм? Соціально-психологічний погляд на історію і політичну культуру України / І. А. Мейжис, Л. Г. Почебут // Соціальна психологія. – 2006. – № 6. – С. 47–59.
32. Методика Ш. Шварца (Ценностный опросник (ЦО) Шварца. Тест ценности Шварца) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://psycabi.net/testy/322-test-tsennosti-shvartsa-tsennostnyj-oprosnik-tso-shvartsa-metodika-shvartsa>.
33. Міхновський М. І. Самостійна Україна / М. І. Міхновський. – К.: Діо-кор, 2002.
34. Москаленко В. Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2006а. – № 3 (17). – С. 3–16.
35. Москаленко В. Особливості соціально-психологічних чинників економічної культури особистості / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2006б. – № 5 (19). – С. 26–39.
36. Москаленко В. Соціально-психологічні засади економічної культури особистості / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2007. – № 4 (24). – С. 3–16.

37. Московичи С. Машина, творящая богов : пер. с фр. / С. Московичи. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998.
38. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации / К. Муздыбаев // Социологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 5–32.
39. Навроцький В. В. Логіка соціальної взаємодії / В. В. Навроцький. – Х.: Консум, 2005.
40. Нагіленко І. А. Питання історичних типів гармонії у східних слов'ян / І. А. Нагіленко // Вісник Житомирського державного університету. – 2012. – Вип. 61. Філософські науки. – С. 32–40.
41. Ніцше Ф. Жадання влади / Ф. Ніцше // Так казав Заратустра; Жадання влади. – К.: Основи; Дніпро, 1993. – С. 329–414.
42. Павлов И. П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей деятельности (поведения) животных / И. П. Павлов. – М.: Наука, 1973.
43. Петровська Т. Економіко-психологічна адаптація і стиль життя / Т. Петровська // Соціальна психологія. – 2004а. – № 6 (8). – С. 86–93.
44. Петровська Т. Соціально-психологічні фактори економічної поведінки / Т. Петровська // Соціальна психологія. – 2004б. – № 4 (6). – С. 23–35.
45. Подолинський С. Соціалізм і теорія Дарвіна / Сергій Подолинський // Вибрані праці. – Луцьк, 2004. – С. 11–36.
46. Практическая психодиагностика: Методики и тесты. – Самара: БАХРАХ, 1998.
47. Психологія масової політичної свідомості / відп. ред. В. О. Васютинський. – К.: ДОК-К, 1997.
48. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека / С. И. Розум. – СПб.: Речь, 2006.
49. Семечкин Н. И. Психология социального влияния / Н. И. Семечкин. – СПб.: Речь, 2004.
50. Слюсаревський М. М. Індивідуальне та надіндивідуальне у психічних станах соціуму / М. М. Слюсаревський // Психологічні перспективи. – 2003. – № 4. – С. 153–161.
51. Сопов В. Ф. Морфологический тест жизненных ценностей [Электронный ресурс] / В. Ф. Сопов, Л. В. Карпушина. – Режим доступа : <http://www.psihu.net/library/file92>.

52. Сушков И. Р. Психологические отношения человека в социальной системе / И. Р. Сушков. – М.: Ин-т психологии РАН, 2008.
53. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении / В. А. Татенко. – К.: Просвіта, 1996.
54. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003.
55. Триандис Г. К. Культура и социальное поведение / Г. К. Триандис. – М.: Форум, 2007.
56. Туган-Барановский М. И. Социализм как положительное учение / М. И. Туган-Барановский // К лучшему будущему: Сборник социально-философских произведений. – М.: Рос. политич. энцикл., 1996. – С. 257–437.
57. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М.: Экономика, 1989.
58. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2002.
59. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості / Іван Франко // Зібрання творів у 50 томах. – Т. 45. Філософські праці. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 76–139.
60. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» // З. Фрейд. «Я» и «Оно»: Труды разных лет. – Тбилиси: Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 71–138.
61. Хомра О. У. Бідність в Україні: оцінки, наслідки, специфіка характеристик в монофункціональних містах [Електронний ресурс] / О. У. Хомра // Матеріали III міжнародної конференції «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні», 2005. – Режим доступу : <http://www.edportal.org.ua>.
62. Черниш Н. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994–2004 рр.) / Наталя Черниш, Оксана Маланчук // Україна модерна. – Спец. вип. – Ч. 12 (2). – Київ–Львів, 2007. – С. 61–92.
63. Чернобровкіна В. Психологія особистісної свободи : монографія / В. Чернобровкіна. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012.

64. Юркевич П. Мир з ближніми як умова християнського співжиття / Памфіл Юркевич // Вибране. – К.: Абрис, 1993. – С. 222–229.
65. Ясперс К. Психологія світоглядів / К. Ясперс. – К.: Юніверс, 2009.
66. Ahuvia A. C. Individualism/collectivism and cultures of happiness: a theoretical conjecture on the relationship between consumption, culture and subjective well-being at the national level / A. C. Ahuvia // *Journal of Happiness Studies*. – 2002. – № 3. – P. 23–36.
67. Argyle M. Psychologia stosunków międzyludzkich / M. Argyle. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2001.
68. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies / Albert Bandura // *Self-Efficacy in Changing Societies* / Ed. by Albert Bandura. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – P. 1–45.
69. Bandura A. Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective / A. Bandura // *Annual Review of Psychology*. – 2001. – Vol. 52. – P. 1–26.
70. Basu-Zharku Iu. O. Effects of Collectivistic and Individualistic Cultures on Imagination Inflation in Eastern and Western Cultures [Електронний ресурс] / Iu. O. Basu-Zharku // *Student Pulse*. – 2011. – Vol. 3. – № 2. – Режим доступу : <http://www.studentpulse.com/articles/385/5/effects-of-collectivistic-and-individualistic-cultures-on-imagination-inflation-in-eastern-and-western-cultures>.
71. Beck U. Ponowne odkrycie polityki: przyczynek do teorii modernizacji refleksyjnej // Beck U., Giddens A., Lash S. *Modernizacja refleksyjna. Polityka, tradycja i estetyka w porządku społecznym nowoczesności*. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2009. – S. 11–78.
72. Biddle C. Individualism vs. Collectivism: Our Future, Our Choice [Електронний ресурс] / Biddle C. // *The Objective Standard*. – Vol. 7 – № 1. – Режим доступу : <https://www.theobjectivestandard.com/issues/2012-spring/individualism-collectivism/>.
73. Brunkhorst H. *Solidarity: From Civic Friendship to a Global Legal Community* / Hauke Brunkhorst. – Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press, 2005.
74. Cattell H. E. The original big five: A historical perspective / Cattell, H. E. // *European Review of Applied Psychology*. – 1996. – № 46. – P. 5–14.
75. Clark M. Recipient's mood, relationship type, and helping / Clark, M., Ouellette, R., Powell, M., Milberg, S. // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1987. – № 53. – P. 94–103.

76. Desai J. S. Intergenerational conflict within Asian American families: the role of acculturation, ethnic identity, individualism, and collectivism / Desai, J. S. : Thesis/dissertation ... Ph. D. – Loyola University of Chicago, 2006.
77. Deutsch M. The resolution of Conflict: Constructive and Destructive Processes / M. Deutsch. – New Haven: Yale University Press, 1973.
78. Domański H. Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych [Електронний ресурс] / H. Domański // Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2002. – Режим доступу : <http://www.cebi.pl/texty/maj03.doc>.
79. Earley Ch. East meets west meets Mideast: Further explorations of collectivistic and individualistic work groups / P. Christopher Earley // Academy of Management Journal. – 1993. –Vol. 36. – No. 2. – P. 319–348.
80. Earley Ch. Self or Group? Cultural Effects of Training on Self-Efficacy and Performance / P. Christopher Earley // Administrative Science Quarterly. – 1994. –Vol. 39. – No. 1. – P. 89–117.
81. Eisenberg J. How Individualism-Collectivism Moderates the Effects of Rewards on Creativity and Innovation: A Comparative Review of Practices in Japan and the US / J. Eisenberg // Creativity and Innovation Management. – 1999. – Vol. 8. – № 4. – P. 251–261.
82. Goncalo A. Individualism–collectivism and group creativity / Jack A. Goncalo, Barry M. Staw // Organizational Behavior and Human Decision Processes. – 2006. – № 100. – P. 96–109.
83. Gorodnichenko Yu. Understanding the Individualism-Collectivism Cleavage and its Effects: Lessons from Cultural Psychology / Gorodnichenko, Yu., Roland, G. // Institutions and Comparative Economic Development / Ed. by Masahiko Aoki, Timur Kuran, Gérard Roland. – Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2012. – P. 213–236.
84. Grzelak J. J. Ja, my, oni? Interes własny a procesy poznawcze i zachowanie ludzi w sytuacji konfliktu / Grzelak, J. J. // Złudzenia, które pozwalają żyć: Szkice ze społecznej psychologii osobowości / Pod red. M. Kofty i T. Szustrowej. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2009. – S. 117–145.
85. Hofstede G. Culture’s Consequences. International Differences in Work-Related Values / Geert Hofstede. – Sage Publications: London, New Delhi, 1980.
86. Hogan R. Theoretical egocentrism and the problem of compliance / R. Hogan // American Psychologist. – 1975. – Vol. 30 – № 5. – P. 533–540.

87. Hui C. H. Individualism-Collectivism. A Study of Cross-Cultural Researchers / Hui, C. H., Triandis, H. C. // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 1986. – Vol. 17. – No. 2. – P. 225–248.
88. Janis I. L. Groupthink / Janis, I. L. // *Psychology Today*. – 1971. – № 5 (6). – P. 43–46, 74–76.
89. Jarymowicz M. Psychologiczne podstawy podmiotowości. Szkice teoretyczne, studia empiryczne / Jarymowicz, M. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2008.
90. Jarymowicz M. Czy jeżeśmy egoistami? / Jarymowicz, M. // *Złudzenia, które pozwalają żyć: Szkice ze społecznej psychologii osobowości* / Pod red. M. Kofty i T. Szustrowej. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2009. – S. 91–116.
91. Keplinger A. Poczucie skuteczności alternatywą dla bierności / A. Keplinger // *Bierność społeczna: Studia interdyscyplinarne* / Red. nauk.: A. Keplinger. – Warszawa: ENETEIA, 2008. – S. 37–53.
92. Lewicka M. Psychologia miejsca / Maria Lewicka. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe SSHOLAR, 2012.
93. Lewis O. Five Families. Mexican Case Studies in the Culture of Poverty / O. Lewis. – New York: Basic Books, 1959.
94. McFeeters F. E. The Effects of Individualism Vs. Collectivism on Learner's Recall, Transfer and Attitudes Toward Collaboration and Individualized Learning / McFeeters, F. E.: Dissertation submitted to the faculty of the Virginia Polytechnic Institute and State University In partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Curriculum and Instruction (Instructional Technology). – Blacksburg, 2003.
95. Miluska J. Alienacja i wartości / Miluska, J. // *Bierność społeczna: Studia interdyscyplinarne* / Red. naukowa Alicja Keplinger. – Warszawa: ENETEIA Wyd-wo Psychologii i Kultury, 2008. – S. 67–87.
96. Oyserman D. Rethinking Individualism and Collectivism: Evaluation of Theoretical Assumptions and Meta-Analyses / Oyserman, D., Coon, H. M., and Kimmelmeier, M. // *Psychological Bulletin*. – 2002. – Vol. 128. – No. 1. – P. 3–72.
97. Petersen D. Social capital / Dana Petersen // *Encyclopedia of Governance* / Ed. Mark Bevir. – Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications, 2007. – Vol. II. – P. 873–874.
98. Ratecka A. Wykluczeni, zmarginalizowani, biedni – czy istnieje polska underclass? [Електронний ресурс] / A. Ratecka // *Krytyka.org*, 2006. – Pe-

жим доступу : <http://krytyka.org/wykluczeni-zmarginalizowani-biedni-czy-istnieje-polska-underclass/>.

99. Reicher S. The determination of collective behaviour / Reicher, S. // *Social Identity and Intergroup Relations* / Ed. by H. Tajfel. – New York: Cambridge University Press, 1982. – P. 41–83.
100. Reykowski J. Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość / Reykowski, J. – Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1986.
101. Strelau J. S. Temperament i Typ Układu Nerwowego / Strelau, J. S. – Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1974.
102. Szmajke A. Autoprezentacja – niewinny spektakl dla innych i siebie / Szmajke, A. // *Złudzenia, które pozwalają żyć: Szkice ze społecznej psychologii osobowości* / Pod red. M. Kofty i T. Szustrowej. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2009. – S. 146–175.
103. Szuster A. W poszukiwaniu źródeł i uwarunkowań ludzkiego altruizmu / Anna Szuster. – Warszawa: Wyd-wo Instytutu Psychologii PAN, 2005.
104. Środa M. Indywidualizm i jego krytycy. Współczesne spory między liberałami, komunitarianami i feministkami na temat podmiotu, wspólnoty i płci / Magdalena Środa. – Warszawa: Fundacja Aletheia, 2003.
105. Tajfel H. Instrumentality, identity and social comparison / Tajfel, H. // *Social Identity and Intergroup Relations* / Ed. by H. Tajfel. – New York: Cambridge University Press, 1982. – P. 483–507.
106. Triandis H. C. Converging measurement of horizontal and vertical individualism and collectivism / Triandis, H. C., Gelfland, M. J. // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1998. – № 74. – P. 118–128.
107. Triandis H. C. Individualism-Collectivism and Personality / Triandis, H. C. // *Journal of Personality*. – 2001. – Vol. 69. – Issue 6. – P. 907–924.
108. Turner J. C. The cognitive construction of groups / Turner, J. C. // *Social Identity and Intergroup Relations* / Ed. by H. Tajfel. – New York: Cambridge University Press, 1982. – P. 15–40.
109. Zimbardo Ph. Efekt Lucyfera. Dlaczego dobrzy ludzie czynią zło? / Ph. Zimbardo ; red. naukowa Maria Materska. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2008.

Наукове видання

Вадим Олександрович Васютинський

**ПСИХОЛОГІЧНА ПРАВДА
ПРО ІНДИВІДУАЛІЗМ І КОЛЕКТИВІЗМ**

Монографія

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 25.08.2016 р. Формат 60x84 1/16.

Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 7,3.

Замовлення № 1189. Наклад 300 прим.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
